

NAFARROA BEHEREKO EUSKARA ZAHARRA

Iñaki Camino
UPV/EHU - JUMI

Abstract

The goal of this work is to offer an overview of the evolution of the Basque language in Low Navarre from the 16th to the 19th century. With this purpose in mind, we have selected one hundred and seventy-six linguistic features. We have chosen these features because of one of the following five reasons: a) because it is an old feature that has been lost; b) because it is an old feature that has been changed in its being or in its use; c) because it is an old feature that has survived for a long time; d) because it is a new feature that has been created in the chosen period; e) because it is a feature that shows diatopic differentiation through the geography.

To carry out our investigation we have analyzed the work of the main Low Navarrese writers of the 16th, 17th, 18th and 19th centuries. In addition, in this article we describe some aspects of geographical variability not only within Low Navarre, but also in comparison with the neighboring dialects of Lapurdi and Zuberoa. Some of the writers we analyze are difficult to locate dialectologically and we have encountered some problems in determining a concrete geographical area for each linguistic feature. However, we have included these authors because they offer important morphological testimonies from a historical point of view.

The conclusions of our article show some new aspects not considered in previous works.

- 1) Facing the strength of the dialect of Lapurdi and the strong personality of the dialect of Zuberoa, we can definitively say that the Basque of Low Navarre has had big difficulties to create its own written and relatively uniform tradition.*
- 2) It is the verbal morphology field and specially its meaning, the one that has had more changes since 16th century.*
- 3) In phonetics there have been many changes that appeared in the XVI century in the dialects of Low Navarre.*
- 4) The characteristics that show bigger geolinguistic variability are the ones that belong to the nominal and verbal morphology. Lexical varieties also distribute the geographical space in a repeated pattern.*

1. Sarrera¹

Saio honen helburua Nafarroa Behereko euskara zaharraren aurkezpena egitea da; iruzkintzeko edo aztertzeko hautatu ditugun ehun eta hirurogeita hama-

¹ Artikulu hau Nafarroako Gobernuaren 432000-43200-4800-334100 (2007) eta erakunde bereko *Euskarabidea*-ren 440002 44200 4800 334100 (2008) ikerketa egitasmoen barrenean gauzatu da. Egin dizkidaten oharrengatik zinez eskertu nahi ditut Pello Agirre, Gontzal Aldai eta Céline Mounole; baita lagundu nauten Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Beñat Oihartzabal eta Ibon Sarasola ere.

sei hizkuntza-ezaugarriak, honako bost arrazoiengatik ekarri ditugu saio honetara:

- a) ezaugarri zahar bat galdu delako,
- b) ezaugarri zahar baten izaera edo erabilera aldatu delako,
- c) ezaugarri zahar batek luzaz iraun duelako,
- d) ezaugarri berri bat sortu delako,
- e) ezaugarri batek geografian gaindi desberdintasun diatopikoa ageri duelako.

Dialektologiaren eta dialektoen garai berrien ezagutzan oinarritzen den iker-tzailea, hizkuntzaren egungo agerpen geografiko-diatopikotik abiatzen da eta xx. na-hiz xix. mendeetako datuak eta aldaerak darabiltza aiseen, baina dialektoen harat-ho-nat historikoen berri jakin eta erakutsi nahi baldin badu, denboraren ardatzari begira jarri behar du; ikuspegi filologikotik eta diakronikotik so eginik, hizkuntzaren histo-riaren alderdi franko jorratu behar da era honetako jardun bati ekiteko, baina nola-nahi ere den, oraingo gure saio hau ez da bukatu dagoen lan baten aurkezpena, ez da auzi baten hondarreko erabakia. Nafarroa Behereko idazki zaharrei begiraldi bat egin ondoren, ezaugarri nabarmen batzuen aurkezpena dakargu, ez osoa ezta behin betikoa ere.

Eskualde honetako mintzo zaharrari dialektologiatik eta orokortasunez ekiten zaion lehen aldia da hau; hainbat saiotan saihestetik ukitu da arlo hau, idazle za-har bat edo hizkuntza-ezaugarri zenbait azterketaren xede harturik: René Lafon, Piarres Lafitte, Alfonso Irigoien, Patxi Altuna, Xarles Videgain, Larry Trask, Beñat Oihartzabal, Joseba A. Lakarra, Esther Zulaika, Gontzal Aldai edo Blanca Urgellen ikerlanetan, esate batera, eta berriki Céline Mounoleren saio iradokigarri bat argi-taratu da; ez da atzentzekoa Josu Pikabearen tesia ere, lapurtera zaharraz hainbat jakingarri dakarrena. Guztiz bestaldera, gure saio honek ikuspegi dialektologikoa eta orokorra dakartza, ez gara hizkuntza-ezaugarrien ñabardura gramatikal xor-roxtetan murgilduko, lan honen xedea ez baita ezaugarrien azterketa sakona egitea, egoera orokorra aurkeztea baizik.

Terminologiaren aldetik nahasbiderik ez sortzeko, adieraz dezagun hemen aur-kezten den “euskara zahar” hau ez dela xvi. mendea bitarteko “euskara arkaiko” hori bera, izenak hala iradoki balezake ere: artikulua honetan ikuspegi zabalagotik begira-tuko zaio delako “euskara zahar” sintagma horretako izenondoari, xvi-xix. mendeen bitarteko hizkuntza-bilakabideak baitira gehien agertuko zaizkigunak. Baina izen-buruaren aldetik bada arrenkura gehiago oraino: izan ere, “Nafarroa Behereko eus-kara” diogunean, ez gara hizkuntzaren dinamikatik edo izaeratik abiatzen, herrialde historiko baten mugen barrenetik baizik; nahiago genuke hizkuntza-irizpide hutsetan oinarriturik dialekto jakin batetik abiatzea, baina Bonaparte printzearen iritzia gora-behera, kategoria labainkorra da dialektoarena Ipar Euskal Herriko mintzoez dihar-dugunean eta horregatik, nahiago izan dugu “Nafarroa Behereko euskara” bezalako sintagma neutro baten babesean jardutea.

Alderdi geografikoari dagokionez, “Nafarroa Beherea” herrialdea ere zabal hartzea nahiago izan dugu eta honela, lapurtera klasikoaren eratzaile omen den Leizarraga beskoiztarraren edo Amikuze ondoko Arüeko apez izan zen Tartas sohütarraren lan-ak ere aintzat hartu ditugu saio honetan. Ulertuko denez, ahal izan dugun neurrian Lapurdiko eta Zuberoako mintzamoldeei ere begiratu diegu eta hartara, Materre bat

(1617, 1623) edo Axular bat (1643) usu agertuko dira aurkezten ditugun datuen artean, baina horiezaz gainera, baita Harizmendi (1660), Pouvreau (1660) edo Argaiñaratz (1665) ere.

Zuberoakoen artean Belapeire (1696) baliatu dugu, baina baita Arnould-François de Maytie Oloroeko apezpikuak 1676an argitarazi zuen *Pronus singulis diebus Dominicis clarè & distinctè inmediate post Evangelium populo legendus* otoitz saila ere; aitortu behar da, halaz ere, Pello Agirrerren ustez (1998a: 43), *Pronus* idazki hau Belapeirerena izan daitekeela. Martin Maisterrek 1757an argitaratu *Jesu-Kristen Imitacionia* ere baliatu dugu alderatzeak egiteko eta bestalde, Beñat Oihartzabalek bikain aztertutrikako *Charlemagne* izeneko pastorala (1990) ere, XVIII-XIX mendeen arteko dirudiena, lagungarri izan dugu.

Lanaren egiturari dagokionez, hizkuntza-gertakarien aldien zatiketa ez dugu *a priori* eta ikuspegi filologiko edo hizkuntzazko jakin batean oinarritu nahi izan, horregatik, ikusi batera arbitrarioagoa dirudien beste bide bati jarraitu gatzazkio: XVI, XVII, XVIII eta XIX. mendeak hartu ditugu ardaztat, baina lanean gaindi eta ondorioetan laburrago, aldaketen izaera eta eragina zehaztuko ditugu, gizaldi bakoitzean aldaketen eragin berritzailea nolakoa eta zenbatekoa izan den erakutsiko dugu.

Errepikakorra gertatzen den eskeman, idazkietan bederen halako gizaldia gainditu ez duten ezaugarri zaharrak —galdu diren edo falta diren horiek—, zein diren adierazi dugu saioan barrena; argi ageri da aditzaren morfologia dela ezaugarri zahar gehien galdu edo aldatu duen arloa, euskara zaharretik honat aditzaren sistema dela lehengotik gehien galdu duena, gehienik aldatu dena. Berebat, artikuluan gaindi zerrenda baten bidez erakutsi dugu halako gizaldian idazkietan ustez lehen aldiz ageri diren ezaugarri berriak zein diren. Zalantzarik gabe, berrikuntza gehienak alderdi fonikoan eta aditzaren morfologian gertatu dira; berriztatzeari dagokionez, izenaren morfologia eta sintaxia urrunetik jarraitzen zaizkie arlo hauei.

Hainbat ezaugarri zaharren iraupena luzea izan dela ohartu gara: izenaren morfologiako eta sintaxiko tasun zahar batzuek, aspaldiko aldaera lehiakide batzuen aitzinean, tinko iraun dute txandaketan. Zernahi ere den, ezaugarri zenbaitetan lehen idazkietarik beretarik XIX. mendekoetara bitarte, dialektoen edo eskualdeen arteko alde nabarmen agertu zaigu datuetan, bereziki izenaren eta aditzaren morfologian nahiz aldaera lexikoetan. Aldiz, ezaugarri guti batzuetan iluntasun historikoa eta are iluntasun dialektala agertu zaizkigu.

Ardatz espazialaren eta tenporalaren legeak zintzo bete beharrak hainbat arazo eragiten dio ikerketari: datuak kokatzean eta sailkatzean, ikertzaileak ez du esku artean beharko lukeen bezainbat datu eta lanabes; honen guztiaren ondorioz, hutsu-neak interpretatzera beharturik dago. Gure lanean Nafarroa Behereko testuetarik abiatuko baikara, halako mendea gainditu ez duten ezaugarriez dihardugunean, ez bedi gure adierazpena gaizki uler: hiatus dokumental handia dago Nafarroa Beherean eta horregatik, ezaugarri batek XVI, XVII edo XVIII. mendea ez zuela gainditu diogunean, ez bedi pentsa euskara guztiaz dihardugunik, Nafarroa Behereko mintzoaz ezagutzen duguna da aztergaia; une jakin batean Nafarroa Beherean idatzi ez zen testu batean ikusteko modurik ez dugun ezaugarri hori, baliteke Lapurdin geroagoko mendeetan agertzea, baina garai hartan berean Nafarroa Beherean ere erabiltzen zela jakiteko edo ez zela baliatzen ohartzeko, ez dago non behatu; honela interpretatu beharko du batzuetan gure irakurleak Nafarroa Behereaz dioguna.

Nahiko genukeen baino gutiago idatzi da Nafarroa Beherean; xvii. mendean Lapurdin idatzi zen guztiarekin alderatuz gero, argi dago Etxeparez geroztik baxenabartarrak testuak idaztetik osoki gelditu zirela; 1545etik 1782ko Lopezen itzulpen luzea arte Nafarroa Behereko taxuzko euskal idazkirik ez dagoela dioenak badu arrazoi apurto bat, baina esan honek ere, Lopezen lanari dagokionez bederen, ñabardurak behar ditu, ikerlan honen ondorioetan adieraziko dugun bezala.

Ez da atzo goizekoa *argumentatio ex silentio* delakoan oinarritzeak dakarren arriskuaren salaketa; aragoierazko ezaugarri arkaiko batzuk idazki zaharretan ia ez agertzea, hona nola interpretatzen zuen gaskoiaren ikertzaile Gerhard Rohlfs-ek (1988 [1938]: 178):

Kuhn pretende ver en las terminaciones de imperfecto de indicativo *-eba* (*teneba*) e *-iba* (*veniba*) fenómenos recientes creados por analogía con *-aba*. He expuesto en *Archiv*, 171, p. 56, por qué no considero correcta esta interpretación. La amplia difusión de estas formas no sólo en aragonés, sino también en gascón y catalán (hasta Alguer) hace que resulte muy dudoso que el mismo fenómeno de analogía haya influido en tres lenguas diferentes. La escasa aparición de estas formas en los textos medievales no sirve como objeción estrictamente válida, porque estos textos están influidos por el lenguaje cancilleresco urbano (Zaragoza) y porque tampoco ofrecen algunos otros fenómenos muy arcaicos que podemos constatar, sin embargo, en los actuales dialectos pirenaicos (cf. *Le gascon*, § 367).

Eman dezagun adizki irangaitzetan plurala sortzeko balio duen *-de* morfemaren iraupenaz dihardugula: Nafarroa Behereko idazkietan ez da xvi. mendean baizik ageri. Etxeparek erabiliak ditugu, *dira* eta *cira*-rekin batera, *ciradela* ‘zirela’ (14), *ciraden* ‘zaren’ (20), *gu guirade* (36) eta Leizarragak baliatu zituen *dirade*, *diradenean*, *garade* adizkiak; Leizarragarenak *dira* sail soileko *gara*, *zara*, *dira* adizkiak ere. Ondoko idazle baxenabartarrek beren idazkietan ez dakarte “izan” aditzean honelako pluralgilerik erantsirik eta Bonaparteren garaiko kristau ikasbide eta gainerako itzulpenetan ez da honelako adizkirik ageri ez lapurterazko ezta mendebaleko edo ekialdeko behe-nafarrerazko sail guztian ere. Nola interpretatu behar da gabezia hori? xvii. edo xviii. mendeko idazkietan ageri ez den ezaugarri hori Nafarroa Beherean galdurik egon zitekeela uler liteke, baina ez dago horretarako guztizko ziurtasunik; besteren artean, ondoko eskualde batzuetako idazkietan xviii-xix. mendeetan oraindik ere ageri delako, baina uler daitekeenez, ondoko ibarrotan agertzeak ez du adierazten Nafarroa Beherean ezaugarri honek orduan bazirauenik.

Nafarroa Beheretik urrun ez dauden eta gizarte aldetik baxenabartarrekin harreran hertsia izan duten Zuberora, Erronkari eta Zaraitzu ibarretan, xviii-xix. mendeetako diren testuetan oraindik ere bada ezaugarri hau: Belapeire zuberotarrak, *guira*, *cira*, *cirela* edo *direla* sailekoak dakartza, *-de* gabe, baina Maisterrek *etcirade* ‘ez zara’ (154) dakar 1757an; bestalde, *grade*, *ezpaigrade* ‘gara, ez baikara’, *zarade*, *baizrade* ‘zara, baitzara’ edo hirugarren pertsonako *drade*, *baitrade*, *badrade* ‘dira, baitira, badira’ aipa daitezke, guztiak Erronkariko datuak, xviii. edo agian xix. mendekoak direnak. Ondoko Zaraitzun, berriz, *zirade*, *baicirade* ‘zara, baitzara’ eta *drade*, *dirade*, *dirare*, *dirde* ‘dira’, *baitrade*, *baitirade* ‘baitira’ eta *eztradea* ‘ez ote dira?’ aldaerak bildu dituzte; ibar honi dagokionez, *zirade* 1727koa dela dakigu, *baicirade*, *dirade* eta *baitirade* 1834koak ditugu eta *eztradea* 1869an idatzi zen.

Arazo gehiago ere aurki ditzakegu idazkietan; testu bakar batean elkarren ondoan ager daitezkeen zenbait hizkuntza-aldaerak jatorri geografiko bat baino gehiago eduki dezakete: ez da atzentzekoa garai batean Lapurdiko literaturaren eragina zabala izan zela, gerora XIX.ean idazle baxenabartarrena Lapurdira hedatu bazen ere (Pikabea 1993: 288). Tartasek berak *Irakhurtzaliari* atalean XVII. mendean salatzen duenez, darabilen mintzoak *badü orotarik zerbait, Züberoak, Basanabarrek, eta Lapurdik eman drauko zerbait, baina ez oro. Aruen egin düüt neure pieza pobria, hanko lengajia ezpada aski eder, hanko euskarak, düü ogena, eta ez euskaldünak* (1975: 7).

Badakigu idazleen testuetan ageri diren hizkuntza-aldaerek usu mintzo landu edo jantziaren ukitua eduki ohi dutela. Dialektologia baita ikerlan honen jomugetarik bat, Leizarraga edo Oihenart bezalako idazle jantzien lanetako datuak ez aintzat hartzea izan liteke gure irtenbidea beharbada; izan ere, garai bereko beste idazle batzuen testu dialektalagoetan ageri diren ahozko bilakabide foniko batzuk falta dira bi idazleon liburuetan, baina halaz guztiz ere, gogoan izan behar da garai hartako idazle guti dagoela Nafarroa Beherearen ingurumarian: beren hizkuntza-datu guztiek balio dialektal osoa ez izanik ere, morfosintaxiaren alorreko haien aldaerak interes dialektal handia dute, hizkuntzaren historiarako garrantzi betekoak dira itzultzaile lapurtararren eta handiki mauletar amikuztatuaren lanetan ageri diren hizkuntza-aldaerak.

Hona hemen zein idazleren lanak aztertu ditugun saio hau prestatzeko:

- * Beñat Etxepare, 1545, *Linguae Vasconum Primitiae* (Altuna 1980)
- * Joanes Leizarraga, 1571, *Iesus Christ gvre Iavnaren Testamentv Berria* (Hordago 1979)
- * Beltran de Etxauz, 1584, anaiari idatzi gutun bat (Mitxelena 1964, in *TAV*)
- * *Pregariac Bayonaco diocezacotz*, 1651, *Ioannes d'Olce Bayonaco Iaun Apezpicuaren manamenduz ordenatuac eta imprimaraciac* (Bonaparte 1866, in *Opera omnia vasconice* III: 191-215, Euskaltzaindia 1991); aldaki hau Nafarroa Beherekotzat jo da, baina oinarria Lapurdiko idazki batean du: *Pregarioac Bayonaco diocezacotz*, 1651, *Ioannes d'Olce Bayonaco Iaun Apezpicuaren manamenduz ordenatuac eta imprimaraciac, Bordelen, G. de la Covrt, imprimatçaillea baithan*. Euskaltzaindiaren jabetzako dokumentuak, Azkue Biblioteka (Lacombe CD-0073)
- * Oihenart, 1657, *Atsotitzak* (Altuna & Mujika 2003)
- * Oihenart, 1657, *O.ten gaztaroa neurthitzetan* (Altuna & Mujika 2003)
- * Ivan de Tartas, 1666, *Onsa hilceco bidia* (Eguzkitza 1975, Altuna 1987)
- * Ivan de Tartas, 1672, *Arima penitentaren occupatione devotaq* (Altuna 1996)
- * Garazi ibarreko Bazkazane herriko 1762ko predikuak (Orpustan 2005: 167-232)
- * Lopez, 1782, *Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristhinho perfeccioniaren praticaren pparte bat Heuzcarala itçulia Heuzcara becic eztakite-nendaco*
- * Charles-Auguste Le Quien de Laneufville apezpikua argitarazle, 1786, *Catichima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra* [Laneufville]
- * Bazkazane herriko 1790eko idazki bat Konstituzioaren testuaren aurka (Orpustan 1991: 105-128)
- * Irisarriko apez Iribarnegaraik Baigorriko mintzora itzuli *Yesu Chrichtoin Ebanjeliua San Mathioin arabera*, XIX. mendekoa (Pagola, Iribar & Iribar 1999b: 19-81) [Irib SM]

- * Ibarrolako Salaberriren *San Mathiuren ebanyelioa*, 1856 (Euskaltzaindia 1991: 331-420) [Sal SM]; baliatu dugu egile honen beraren 1856ko hiztegia ere [Sal hize]
- * Cazenaveren *Jesu Khrichtoin ebanjelio seindia San Mathiuiñ aäbera*, XIX. mendekoa (Pagola, Iribar & Iribar 1999a: 17-76) [Caz SM]
- * Cazenaveren *Jondoni Juane apostoliain apokalipsa Gaaziko heskuaran emana esplikazione zoimbaitekin*, XIX. mendekoa (Pagola, Iribar & Iribar 1999a: 107-139) [Caz JJ]
- * Cazenaveren Donapaleuko katixima, XIX. mendekoa (Pagola, Iribar & Iribar 1999a: 223-246) [Donap kat]
- * Cazenaveren Donamartiriko katixima, XIX. mendekoa (Pagola, Iribar & Iribar 1999a: 251-274) [Donam kat]
- * Cazenaveren Donibane-Garaziko katixima, XIX. mendekoa (Pagola, Iribar & Iribar 1999a: 141-174) [Donib kat]

Hurrengo lerrootan Nafarroa Behereko euskara zahararen aurkezpena dator: zertzeladak emanen ditugu alderdi fonikoaz, morfosintaktikoaz nahiz lexikoaz eta idazleen arteko ikuspegi alderatzailea baliatuko dugu; ahalez alderdi kronologikoak gidatuko ditu gure urratsak, baina begia atxikiko diegu garrantzi dialektologikoa duten edo gure ustez izan lezaketen errealitateei.

Uler daitekeenez, ikertzailea beldurak harturik sentitzen da idazle zaharren jarduna ardatz geografikoaren arabera interpretatzean; gehienbat bosgarren atalean erlazioan ditugu idazleek darabiltzaten hizkuntza-aldaerak eta beren geografia-kokagunea, baina lan hori egiten hastean, usu ikuspegi aktualistak traditzen eta saltzen gaitu: orduko idazleen mintzoa ardatz kronologikoaren arabera aztertzetik ardatz dialektalera igarotzean —eremu honetan sentitzen baita dialektologialaria erosoen—, irudipena dugu, ikuspegi historikoaren arabera egin beharrean, ez ote garen Oihenarten, Tartasen edo Lopezen mintzoa euskalki modernoan erakutsiari jarraikiz aztertzen ari, idazle haiek *orduan* zerabiltzaten hizkuntza-aldaerak, aldaera horiexek *egun* dituzten muga geografikoen arabera ez ote ditugun aztertu eta sailkatu nahi; izan ere, lan du hiru idazle hauen mintzoa zehazki nongoa den jakiteak eta segurki, desira antzu honi ihes egitea dugu irtenbiderik hoberena, baina non eta ez ditugun orduko datuak eta egungoak alderatzen eta erlazioatzen, egin ote dezakegu hizkuntzaren historian eta dialektologian aitzinamendurik?

Idazle zaharrak beren sortzezko edo bizitokiko mintzoarekin identifikatu nahiak dakarren arriskuaren lekuko da *eu* diptongoa. *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa*-ren arabera, egun Nafarroa Beherean *eurri* aldaera nagusi da eta halaxe esaten dute, bestalde, Lapurdiko Arbonan eta ekialdean, Hazparnen eta Itsasun, zehazki esateko. Gainerakoan, Ziburun, Saran, Beskoitzen eta Urketan *uri* ibiltzen da. Zuberoan *ebi* da nagusi egun eta Domintxainen *eurria* dakar *EAEL* bildumak. Idazle baxenabartar zaharren edo inguruko jarduna egoera honekin alderatuz gero, badira koherentzia ageri duten batzuk: esaterako, Leizarragak *vri* dakar eta Lopezek *eurri* (40, 43, 445); Ibarrolako Salaberrik *eurri* (27) dakar San Mateoren ebanjelioan eta Bonapartek Garaziko euskarara egin *Canticum trium puerorum*-en itzulpenean ere *eurri* dator. Aldiz, Oihenartek *uri* (295) dakar eta Tartasek *urité* (1987: 117). Nafarroa Behereko nahiz Zuberoako erabilera guztiak *eu-* edo *e-* direnez eta orduko balizko *u-* batek geroago

eu- edo *e-* eman izana ezina denez, *uri* idaztean Oihenart eta Tartas Lapurdira begira zeudela pentsa lezake batek; erantzun liteke ea nora begira egon ote zitezkeen bi idazleok, gogoan izanik xvii. mendearen lehen erdian euskaraz idatzitako literatura ia oro Lapurdin sortu zela, kontuan izanik ordura artean bederen liburuak lapurtarrek idatzi zituztela eta haiexek izan zitezkeela orduko idazle baten iturri eta ispilu bakarra.

Oihenarten kasuan aldaera atsotitz batekoa dugunez, 698.a hain zuzen ere, *guk uri badugu, izanen duzue ihitz*, Lapurdin bildua edo izan daitekeela pentsa dezakegu; halaber, Tartasek berak aitortu digu badela bere liburuan Lapurdiko euskaratik ere. Dialektologia makets eta laputsa atera behar du ezinbestean honelako lanabesak baliaturik, baina *handicap* hauei gogo eman beste biderik ez du beren burua idazletzat —eta ez berriemaile dialektaltzat— zuten jaun idazle haien corpora baliatzea onetsi duen filologoak.

Idazkien jatortasunari dagokionez corpora erarik hertsienean aurkezteak eta ikerlana Nafarroa Behereko euskara ziurtasunez dakarten idazkietan baizik ez oinarritzeak, ordea, arazo ugari sor liezaguke; Garaziko Bazkazane herriko Iriberrian agertu diren prediku batzuk (Orpustan 2005), 1762ko data daramatenak, ikerketara ekarri ditugu; ez bertan ageri den guztia Nafarroa Behereko euskara ziu-rra dela pentsatzen dugulako, predikuok sartu ez izanak corpuserako ondorio gehiago ekar lezakeelako baizik. Iragazkia hertsatzen hasiz gero, berdin baztertu genitzake Leizarraga, Oihenart, Tartas edo are Lopez ere, hauen guztien euskarari bai baitago Nafarroa Beherekoa ez den hainbat aldaera eta hitz.

1651ko *Pregariac Bayonaco diocezacotz* idazkian ere halakoxe arazoak ditugu. Esate batera, bertako *daudecenac* ‘daudenak’ (21) aldaera Lapurdira begira dago, ez Nafarroa Beherera. Aldaera franko ditugu Baxenabarreko pregarietan Lapurdiko kutsua dutenak eta ez da harritzekoa, izan ere, oinarria Lapurdiko euskara duen idazki batetik eratorri da baxenabar euskaratzat jo izan den aldakia: norbaitek Lapurdiko idazkiaren moldaketa baxenabartar bat egin zuen 1651n. Vinsonek berak aitortzen du (1983 [1981]: 92) aldaki baxenabartarraren orrialde batzuetan Lapurdiko testua bere horretan gelditu dela, egokitu gabe; Lapurdiko aldakiaren mintzoa bere horretan emanik dago Nafarroa Beherekoan i-iv eta 23-26 orrialdeetan, aski da bi aldakiak alderatzea; *guk Bonaparteren* 1866ko bigarren argitalpena baliatu dugu alderatzeko; Céline Mounole ikertzaileak ere hau bera sumatu duela adierazi digu ahoz eta Pello Agirrek ere honen berri eman zuen Zuberoako 1676ko *Pronus singulis diebus...* testua aurkeztu zuenean (1998a: 5).

Lapurdiko idazkiaren oinarriaren gainean norbaitek aldaera frankotan Baxenabarreko kutsua eman du; hona hemen moldaketa horietarik batzuk, “Lapurdiko idazkia / Baxenabarrekoa” hurrenkeran; fonologiakoak dira honakoak: *bekhatuen / bekhatien, çuen* izenordain genitiboa / *cien, eztenean / eztenian, ontassunetan / huntarçunetan, hillen / hilen, eguiñen / eguiñen, escuineco / escuñeco, creatçaille / creaçalian, ceiña / cein, baina / bañan*; besteok izenaren morfologiakoak dira: *hau / haur, hauc / hoc, hunetan / huntan, nihor / nehor, handic / hantic*; hurrengook aditzaren morfologiakoak: *gara / guira, çarete / cirete, nagotçu / nahoçu, natçαιο / nitçαιο, duçue / ducie, ezti / eztaroca, diot / daracot, diogu / daracogu, dioçuela / diociela, darocute / daragute, detçan / ditçan, çatçuen / ditçacien, etçatçu & çatçu / itçatçu*; sintaxikoa da beste hau: *partale garrençat / partale guiren amorecatic*; honakoak lexikoari dagozkio: *amoiñez / limosnaz, ethorri / iauguin, garbitu / chahutu, hartaracotçat / hargatic, larumbatean / euicoitçian,*

liçunqui / saxuqui, maiz / ardura; hona aldaerak ere: *arnoaren / anuaren, bedere / berere, confirmacinoa / confirmacionia, deithu / deithatu, gurutcean / curutcian, Iancoari / Ian-goicoari, lucequi / luçazqui, oraino / orano, vngui / vnsa*.

Bestalde, badira Lapurdiko idazkian huts batzuk —*hunaleco* ‘hunelako’, *bainen* ‘bainan’—, Baxenabarrekoan errepikatzen direnak, eta badira, bestalde, zuzendu direnak ere: *beque / baque*, esaterako; huts berriak ere badira: *eta / era* partikula aurkitu dugu guk. Lapurdikoan badiren bi otoitz, *Gvre Aita* eta *Agur Maria*, hain zuzen ere, Baxenabarreko aldakian falta dira.

Bazkazaneko 1762ko prediku sorta horretan, Nafarroa Beherekoari baino, Lapurdiko tradizioari gehiago dagozkion aldaerak ageri dira: *hauc* ‘hauek’ erakuslea (179 & 222), *hequien* ‘haien’ genitibo plurala (193), datibo pluraleko *sainduyei* (192) —predikuetan *-er* atzizkia ugari ageri bada ere, *pomperi* (201) adibidea barne—, muga adlatiboko *ceruraino* eta *heguiraino* (196), *haina* izenordain anaforikoa (230), *çauntçun* ‘zitzaizun’ (211) edo *dieçadaçu* ‘iezadazu’ (190), esaterako; jabetzen gara *zauntzun* erakoak Nafarroa Behereko mendebalean ere ezagunak direla, baina oro har Lapurdiko kutsua darie arestiko aldaeroi; ez dira Nafarroa Behereko idazkietan agertzen direnetarik.

Honelako errealitateek dialektologiako lan batean zalantza ugari eragiten dute, baina alderdi filologikoa eta historikoa ere garrantzizkoak dira hizkuntzaren eremuan; honelako saio batean garrantzi handiagoa du agian, aldaerak zein garaitan ageri diren zehaztasunez adierazteak, aldaerok zein lekutakoak diren ziurtasunez jakiteak baino; hizkuntzaren historian ere sakondu behar da, nahiz gure artikulu honetan segurik, historia Nafarroa Behereko mintzotik abiarazi dugun eta ez euskara orokorretik. Nolanahi ere den, honako edo harako bederen, saio honetatik xuxen zerbait aterako delakoan gaude.

Ezaugarri zaharrak aurkezteko lana hasi baino lehen grafiaz eta erreferentziaz bi hitz esatea dagokigu. Oro har, ohi bezala, aipuak eta adibideak jatorrizko grafian eman ditugu, baina halaz guztiz ere, zenbait autoreren lana bi grafiatan agertuko da saio honetan: Etxeparerena funtsean jatorrizkoan bezala dakargu, baina zenbait forma egungo euskarara gaurkoturik agertuko da, izan ere, Patxi Altunaren edizioan bi motak datoz. Leizarragarena jatorrizkotik zuzenean hartu dugu; adizkien adibideak inoiz egungo eran azalduko dira, Gabriel Arestiren zerrendatik harturik (1972). Materreren dotrina, “Klasikoen gordailua” izenekoetik hartu dugu, *www.armiarma.com* bilgunetik, eta beraz, grafia eguneratuan agertuko da. Oihenart ere guztiz dakargu grafia berrira moldaturik, Altunaren eta Mujikaren argitalpena baliatu baitugu. Tartasen *Onsa*-ren edizioak bi baitira, grafia zaharra, Altunak dakarrena (1987), eta berria, Eguzkitzarena (1975), aurkituko ditu hemen irakurleak; adibideetan ez da zehaztuko, bestalde, zein edizio den iturria, ia beti grafiak berak erakusten baitu hori; bestalde, *Onsa*-ren kasuan orrialdeak baizik ez dira agertuko, urterik gabe eta *Arima*, berriz, (1996 [1672]) formulapean agertuko da, eta grafia zaharrean, Altunaren 1996ko ediziotik harturik baitakargu. Belapeireren *Katexima labürra*-ren edizioa Pello Agirrearen doktoretza tesitik hartu dugu; ahalaz katiximaren orrialdeak zehaztuko ditugu, baina tesia argitaratu gabe dagoenez, Agirrearen azterketatik bildu ditugun adibide ugari ezin emanen ditugu zehaztasunez.

Erreferentzietan dagokienez, tradizio ooren aurka egin dugula jabeturik, Leizarragaren Testamentu Berriko pasarteak ez dakartzagu ebanjelioko kapituluaren eta txa-

talaren arabera edo sailduen epistolen arabera, orrialdearen arabera baizik; lekua aurreztu nahi izan dugu, haren adibideak anitz baitira saio honetan. Berebat, Oihenarten adibideak dakartzagunean, atsotitzak ez ditugu beren zenbaki sistema bereziaren arabera eman, baliatu dugun edizioan ageri diren orrialdearen arabera baizik.

Has gaitezen orain ezaugarri zaharrak aurkezten.

2. Mendetan gaindi galduz joan diren ezaugarri zaharrak

2.1. XVI. mendea gainditu ez zuten ezaugarriak

2.1.1. Etxeparek *-tika* ablatiboaren eta *-ika* partitiboaren adibide bana dakartza bere liburuan: *Cerutica iayxi cedin harçaz amaturic* (126); *Yxilica egoitia ederrago liçate* (116). Honelakoak ditugu 1610ean Iruñean saritu olerki batean ere: *pobreçarica yrtenica* adibidean lehen hitza ablatiboan jokaturik dago eta bigarrena partitiboan (Kerejeta 1991: 176). Mitxelenak aspaldi adierazi zuen Landuchiok ere badiuela honelakoak: *lecutica lecura* (1977: 237).

2.1.2. Hainbat aditz ditugu euskara zaharrean era trinkoan baliatzen zirenak; hauetarik batzuk lehen idazkietan baizik ez dira ageri. Ez da Ipar Euskal Herriko ezaugarria, euskara zahar orokorrean sumatzen dena baizik; mendebaleko mintzoetan, esaterako Frai Juan Zumarragaren 1537ko gutunean, *baçaut* ‘badazagut’ adizkia ageri da eta 1596ko RS bilduma ezagunean, berriz, *azauenac* “ezagutu”, *beyçut* “egin”, *dacus* “ikusi”, *demaen* “eman”, *derexta* “eretxi”, *euc* “edun” edo *yquedac* “-i(n)- = eman” adizki trinkoak ditugu. Etxepareren eta Leizarragaren lanetan ere ugari dira adizki trinkoak:

Entzun: Etxepare: *eztanzut* (125) / Leizarraga: *danzut, danzuzu, danzuzkit, zanzuen, zanzuzkiten*; gogoan izan bedi Nafarroa Behereko ahozko mintzoan arrunta dela *mantxut?* galdera, norbaitek zer bait gaizki entzun duenean edo egina

Erakutsi: Etxepare: *nerakutson* (143)

Eratzan: Etxepare: *daratza* (135)

Eraunsi: Leizarraga: *draunsa, diraunsak, zeraunsa, neraunsa*

Erausi: Etxepare: *diraustaçu* ‘jo nau, ukitu nau, zuketan’, cf. Lafon (1980 [1943]: 277)

Eritzi: Leizarraga: *darizat, darizt, daritzogu, darizkute, zaritzan*

Erran: Etxepare: *derrana* (82), *banerro* (147), *larradala* (214) / Leizarraga: *derrat, darra & derra, derrate, derrok, derradazue, derrote, derrake, derrakeo, errozue, errezue*

Etzan: Etxepare: *datzanian* (135) / Leizarraga: *gaunza*

Ezagutu: Etxepare: *eztazagut* (113) / Leizarraga: *nezaguk, dezagut & dazagut, dazagugu*

Ikusi: Etxepare: *dacussat* (24), *badacusquit* (236) / Leizarraga: *dakusa, dakuskik, diakusat, nakusan, zakusan*

Itxeki: Leizarraga: *daixeka, gatxetza, zatxekan; ecen gaizquia datchetala niri* (276v)

Jarraiki: Etxepare: *darraika* (125) / Leizarraga: *arreit niri* (63); *çarreyon* (69)

Jaugin: Etxepare: *dauginian* (32, 76, 79); cf. Belapeire: *daigun osteguanian*; alta, egun ere badira *daigün urthian*, *daugin urthian* edo *dain astian* erako adizki fosilizatuak Nafarroa Behereko ekialdean

Urgatzi: Etxepare: *drugatzula* (169)

2.1.3. Etxeparereren, Leizarragaren eta Oihenarten adizki batzuek *albait* & *albeit* aurrizkia daramate, halako aginte kutsua eransten duena; Lafonek zioenez, aginte hori ez da une jakin batekoa, iraunkorra edo kategorikoa baizik; baldintza baten menpe egon daiteke, bestalde; betiere, ez da berehala edo unean bete behar den agindua; gai honetaz, ikus Lafon (1980 [1943]: 491-494). Beñat Oihartzabalek ez dakusa horren garbi agindua berehalakoa ezin izate hori (1997: 49-50); adibidetzat Etxeparereren *vercer erran albaytiça enuc vste duyana* dakar. Aurrizki hau baliatzeko bi baldintza behar dira: adizkerak balizkoa behar du eta subjektuak bigarren edo hirugarren pertsonakoa.

Hona adibide zenbait. Etxepare: *Hari eguin albaiteça lehen eçagutcia* (16); *Vertan guero so albaitegui non den gorpuz sainduya* (16); *bada vzi albaynençac ny holacoz yxilik* (172); *Andria minça albaycinde verce aldian emiago* (174). Leizarraga: *Eta ikus deçaçuenean Ierusalem gendarmeriaz inguratua, orduan albeitzinequite ecen hurbil dabela haren destructionea. Orduan Iudean diradenéc ihes albeilequite mendietarát: eta haren artecoac retina albeilitez: eta campoetan diradenac ezalbeilitez hartan sar* (149v). *Baina cer-ere emanen baitzaicue ordu hartan, hura albeitzinarrate* (88). Oihenart: *Otsoa lagun duanean // albaihu hora saihtesean* (203).

2.1.4. “Izan” aditzaren Nor Nori saileko laguntzaileetan, lehen eta bigarren pertsonako datiboetan *-ai-* & *-au-* diptongoen txandaketa ageri da Ipar Euskal Herriko mintzo batzuetan; bitasun hau Etxeparereren lanean ageri da: *çayt* (126, 142, 144), *eçayt* (160), *bayçaygu* (12) vs. *çaucu* (4, 6, 106), *niçauçu* (202). Ematen du gerora Nafarroa Behereko adizkietan *-au-* moldea nagusituz joan zela, beharbada Nor Nori Nork saileko adizkietako *au-*ren kutsuz edo; esaterako, Lapurdiko leku zenbaitetan *zait*, *zaiku*, *zaitzu* era zaharra ageri da Bonaparteren garaiko kristau ikasbideetan.

Ikus Nafarroa Behere aldeko adibideok; Leizarraga: *zait*, *zaiku* & *daiku* ‘zaigu’, *zaizu*, *zaizue*, baina baita *daut* ‘zait’ ere. Oihenart: *zautan* ‘zitzaidan’ (248), *zautzat* ‘zaizkit’ (306), *nitzauzunean* (362), *zautz* ‘zatzaizkit’ (482). Tartas: *zaut*, *zauku*, *zautzu*. Bazkazane 1762: *çaut* (231), *eçaut* (224), *çautçunic* ‘zaizunik’ (217), *gosta behar çautçun* ‘kosta behar zitzaizun’ (211). Lopez: *çauzkiçu* (405), *çautçu* (129) & *çautçula* (126), *çautcie* ‘zaizkizue’ (249), *ciçaucien* (69). Caz SM: *zaut* (55). Donam & Donib kat: *zaut*.

Beharbada aldaketa honekin loturik dago Nor Nori Nork saileko adizkietan *-au-* > *-ai-* berrikuntza gertatu izana. Bazkazaneko 1762ko predikuetan badira honelako adibide batzuk: *baitaicu* ‘baitigu’ (181), *deraicun* ‘digun’ (191). Pluralean ere badira; esaterako Ibarrolako Salaberrik *emanen daitzut gauza hok* (18) dakar San Mateoren ebanjelioan.

2.1.5. Leizarragaren euskaran ematen du *ezazue* adizki laguntzailean lehen txistukariaren disimilazioa gertatzen dela inoiz; honela, *haraquinqan saltzen den orotaric*, *ianagaçue* (304) eta *aitzinera eçarten çaiçuen orotaric ianagaçue* (304) adibideetan, igurzkari belareak txistukariaren lekua bete du; cf. Mitxelenaren iritzia honetaz (1977: 293 eta 375, 3. oh.). Adibide bertsua dakarte 1609ko Iruñeko olerki sarituek:

jan egaçu gracion idatzi zuen Migel Aldatzek (Kerejeta 1991: 163). Honelakorik ez da gehiago ageri Nafarroa Behereko idazleetan.

2.1.6. Aldaera zaharretan *haritu* ‘hartu’ dakar Etxeparek (18, 228), nagusiki *hartu* aldaera badarabil ere; Leizarragak ez dakar “haritu”-rik eta Belapeirek ere *hartü* dakar; ondoko idazleetan ere guk bederen ez dugu aurkitu. Dena den, bada *moztitu* ‘moztu’ aldaera Nafarroa Behereko ahozko egungo mintzoan, guk Orzaizen bildu dugu; Cazenavek San Mateoren itzulpenean *moxtu* (44) dakar.

2.2. XVII. mendea gainditu ez zuten ezaugarriak

2.2.1. Egungo euskaran mugatzaileak duen eginkizuna bete zezaketen euskara zaharrea erakusleek. Mexikoko lehen gotzain frai Juan Zumarragak 1537an idatzi gutunean, erakusleak mugatzaile lanetan ageri dira; *lepatrapu galantorj* Ortiz de Vedia lizentziatuak ‘esa pañoleta galana’ itzuli bazuen ere, *Maria Rujzen axoarorj* ‘el ajuar de María Ruiz’ dakar itzulirik eta *Munçarasco eseorj*, berriz, ‘la casa de Muncharaz’ (Tovar, Otte & Mitxelena 1981: 10). Nafarroa Beherean bilakabide honen hondarreko adibideak aspaldikoak dira, Etxeparez geroztik ez baitugu honelako adibiderik bildu, baina Lapurdin bai, honelakoak dira Leizarragak edo Axularrek dituztenak. Etxepare: *gorpuzori* (26), *duyenori* (86), *guiçonorrec* (128). Leizarraga: *aicenorrec*, *aicenor*. Axularrenak dira honakoak: *haur guztior*, *haur beror*.

2.2.2. XVI. mendeko Bizkai aldeko idazkietan bezala, aldi bakan ablatibo singularrean *-rik* dakar Etxeparek: *Goardaceco beghaturic vici niçan artian* (40); *Beccaturic garbizaçu othoy gure arimac* (70); *Haraycinacoric duçu errana* (208). Erakuslean ere badarabil *-rik*: *Hariqueta dançuteno* (62), Bizkai aldeko era gogorarazten diguna. Leizarragak ere singularrean dakar, baina leku izen berezia behar du horretarako, ekialdeko euskalki modernoetan legez: *Macedoniarat iragan, eta harçara Macedoniaric ethorri* (316); *supplitu vkan dute Macedoniaric ethorri içan ciraden anayéc* (327). Oihenarten olerkietan ere bada atzizki era hau: *ondorik / bertarik / nonbaitkorik* (458).

Lopezek XVIII. mendean “barna” aditzondo nahiz izenondoari bi adibidetan *-rik* erantsirik dakar, baina partitiboa izateko itxura dute: *Jauna eman eçadaçu endelgamen dia, eta çure leguiaren gagnar eguinen dicit goguaketa barnaric, eta ene bihotz oroz beiratuco dicit* (116); *hortan badiici anitz arraçoïn goguaketa finic, eta barnaric eguiteco* (288); cf. *barnatic* (291): *noiz eta ere gure miserien, eta flakecien barnatic eçagutcen ari guirenian, eztugula han baratu behar beldurrez bihotzçac galduric desespara guiten*.

2.2.3. Ezagun du Ipar Euskal Herriko euskara zaharrea “txistukaria + *-tu*” bukaera zuten aditzek aditz-izena osatzean *-tzen* bukaera egiten zutela. Etxepareren *hatse* ‘haste’ (6), *bocen* ‘pozten’ (188), Leizarragaren *ikutzeac* ‘ikuzteak’ (73v), *ikutzen* ‘ikuzten’ (108), *vitzen* (275v), Oihenarten *latzen* ‘lazten’ (334), *karatsen* (108), *pitzen* & *pitzeria* (108) edo Tartasen *hotzen* (88), *pitze* (109) & *pitzi* (98), *bülützen* (123) adibideak dira lekuko; Zuberoan Belapeirek *pitzen* darabil (I, 144), baina *pitze* dakar izen gisa: *araguiaren pitzia* (I, 38). Ordea, XVIII. eta XIX. mendeetako Nafarroa Behereko idazleen lanean guk ez dugu ezaugarri hau sumatu eta ez dakigu xuxen ezaugarri honek noiz arte iraun duen; Zaroko Jan Piarre Arbelbideren *Igandea edo Jaunaren eguna* lanean bildu dugu salbuespen bat XIX. mendean (1895: 113): *hartarainokoan borthitzen* ‘bortitzen’ *du bere arimako osasuna*, baina ez dakigu zer adierazten duen adibide horrek, ez dugu ziurtasunez deus baieztatzen ahal. Ez dugu uste

Lapurdin eta Nafarroa Beherean erregela morfonologiko honek horrenbeste denbora iraun duenik.

2.2.4. Perfektibo zaharra lehen idazleetan baizik ez da ageri, gainerakoek sistema berriagoa erabili zuten: Etxepareren adibidea da *zerutika iaitsi zedin* (127), baina era honetako aditzak ez dira nagusi haren liburuan; Leizarragak, ordea, usu baliatu zituen: *Abrahamec engendra ceçan Isaac. Eta Isaac ec engendra ceçan Iacob. Eta Iacob ec engendra citzan Iuda eta haren anayeac* (1); *Guero igan cedin mendi batetara, eta dei citzan beregana nahi cituenac* (65). Oihenarten lanean ere badira era honetako adibide gehiago; hona handiki mauletar amikuztatuaren olerki batzuk (498):

Hango atea baratx jorik // morroin bat han-berekorik // ager zekion, begi-tartez // anderauren gisakorik.

Ustez zen anderaurena // ager zezon bere pena // bai et'eska hur edo arno // apur baten ahamena.

Hark zer zen gauz'ikasirik // barnera sar erazirik // eznez erregala zezan // bere zurati erautsirik.

Ondoko idazle baxenabartar guztiak sistema berriari egokitu zitzaizkion osoki. Beste mintzo edo idazle batzuetan fosilek luzaz iraun dute; Añibarroren lanean *aguertu ekiela* aurkitu du Urgellek (2001: xcix).

2.2.5. Etorkizunarekin lotura duen *-a(n)* atziki bat bada euskara zaharrean, Bizkaiko idazkietan nahiz Ipar Euskal Herrian, borondatea adierazteko aukera ere bada; Joseba A. Lakarrak *axa, diada, dikeada, daida* dakartza bizkaiera zaharrerako; horiez gain, baita Garibairen *dagidan* edo Oihenarten *demadan* ere (1997: 169-171). Oihenartez landa, gure idazleen artean Etxepare aipa daiteke, liburu guztian *mynça guitian* (162) adibidea baizik ez duena; *guiten* (100, 194) edo *guitecen* (196) darabil-tza bestela. Belapeire zuberotarraren 1696ko laneko *guitian* (114), *ditian* (22) adizkiak ere sorta berekoak dira, “*edin”-i dagozkio eta *-an* dakarte itxuraz.

Lapurdin, berriz, Materrek *zaita* ‘zaitetz’ usu baliatzen du xvii. mendearen hasieran; gerora ere Ipar Euskal Herriatik kanpo bizirik diraute egungo euskaran “*edin” aditzaren *zaitia* ‘zaitetz’ agintezko era horiek, esaterako Gipuzkoako Beterrin.

2.2.6. Euskara zaharrean “-kidi-” artizkiaren bitartez bereziki geroaldia adierazten zen, baina baita ahala ere; cf. Lafon (1980 [1943] II: 34-5). Etxeparerenak dira honako adibideak: *Ny erhoa, çu iaquynxu beha enaquidizu* ‘ez dizut entzunen’ (216), Lafonen itzulpenean; *Mundu oro eztaquidic hura veçayn valia* ‘mundu guztia ez dakiake bera bezainbat balia’ (18); *Parti albanenguidio harc ezluque pareric* (150); *Eguiara vaciniaqui vrricari nanguidiçu* (188). Lafonek dioen bezala, era honetako adizkiek Leizarragaren lanean *ahal* edo *ecin* daramate eta ahaleko adiera biltzen dute; Gabriel Arestik egin Leizarragaren aditzaren antolaketan (1972: 165), *nakidik, akidit, ekidigu, dakidio, dakidigu, dakidie, gakidizkio* eta *gakidizte* ageri dira. Oihenartek ere baliatzen du sail hau: *eztakidik balia* (90), *hoba dakidik* (216), *eska dakidik* ‘eskatuko zaik’ (242) eta *noiz nakidina* (327). xviii. mendearen erditsuan Zuberoan ageri da Maisterren lanean: *Naturá bere abantallagatic triballatcen da, eta cer irabaci beste bateganic jin ahal dakidion, gogoua emaiten du* (302). Lafonek ez zuen xvi. mendeko Bizkaiko idazkietan egitura hau aurkitu, baina Joseba A. Lakarrak jakinarazi digu xvii. mendeko Bertso Bizkaitarretan [1688] badatorrela: *santua bere eztaquidizu // orregaz baliadu* (1986: 652).

2.2.7. Gai korapilatsua da *-tza-* pluralgileari Nafarroa Beherean gertatzen zaiona. XVIII. mendeko idazleen lanetan ia ez da ageri *-tza-* pluralgilerik, adibide horiek XVI eta XVII. mendeetako idazle baxenabartarretan aurkituko ditugu; Lopezek, Laneufvillek eta XIX. mendeko idazleek ez dakarte. Hona adizki trinkoen adibide zaharrak; Etxepare: *dadutzala* ‘dauzkala’ (33), *dakatzela* ‘dakartzala’ (51); ez dakigu hondarreko adizki horretan pluralgilearen morfema *-tza-* ala *-tz-* den. Hurrengoak Nor Nori (Nork) sailekoak dira; Leizarraga: *dirautzat* ‘dizkiot’; *cein gauça handiac eguin cerautzan Iesusec* (69). Oihenart: *diotza* ‘dizkio’ (259), *zaitzat* ‘zaizkit’ (270), *zautzat* ‘zaizkit’ (306). Tartas: *diotzat* (107). Bazkazaneko 1762ko predikuetan badira adibideak, baina ez dakigu Bazkazanen agertu predikuok esku baxenabartar batenak ote diren: *offritcen diotçacie cien pensamendu, eta cien actione guciac?* (170); *Barkhatuco diotçaçute Jonsolent* (sic) *heyec eguiten tusten bekhatuyac?* (172); *erremedio emaiten badiotçate* (179); *munduiac emaiten ciotçan ohoriac* (207).

Lapurdin ere ageri da Nor Nori Nork saileko pluraleko morfema hau; Axularrek bazerabilen: *arnoak bere Erresuman egiten zerautzan kalte guztiak* (303). Argaiñaratzek *ciotçatenean* (72) dakar. Jean Martin Hiribarren azkaindarrak 1856an egin olerki sorta batean pluraleko morfema hau ageri da oraino: *ziotzan, ziotzala, ziotzaten* (Pagola, Alkiza, Beola, Iribar & Iribar 1994: 572). Datiboa duten aldaeretan bederen *tz* alomorfoa zegoen Zuberoan: Belapeirek *derio* ‘dio’ vs. *deritço* ‘dizkio’ (I, 141; II, 64) edo *çaitço* ‘zaizkio’ adibideak dakartza eta antzera jokutzen du mende erdi geroago Maisterreko ere: *borogatcen beittutu indar handiango eman ičan çaitçonac* (339). Egungo mintzoan ere honelaxe dira kontuak: *zaitzo* & *zeitzo*, *zitzo(o)*, *zitzio* ‘zaizkio’, *zaitzat*, *zaitz* & *zeitz*, *zitzeit*, *zeitzat* ‘zaizkit’, *deitzü* ‘dizkizu’... baliatzen dira.

2.2.8. Adizki zaharretan badira *-ke-*dun adizki batzuk, *-take* dutenak; pluralaren adierazle dira, baina ez dago hauetan *z* morfemarik; horiexek dira gerora Zuberoan plurallean iraun dutenak: *gintáke*, *zintakié* eta *litáke* (Zulaika 1998: 192-3). Betolatza batek, esaterako, pluraleko *leitekean* dakar XVI. mendean. Leizarragak eta Oihenartek badute adibide bat edo beste. Beskoiztarrarenak dira bi lehenak eta handikiarena hondarrekoa:

Eta çacussatenean sendatu ičan cen guiçona hequin present cela, ecin deuse-tan contrasta ahal citaqueen (213)

Ceren baitirade Testamentu berrian cembeit hitz eta minçatzeco manera, vsantçatan comunzqui ez ičanecz, guciéz adi ezlitaquenec, hetango difficile-netaric batzu bildu vkan ditugu... (Testamentu berrico hitz eta mincatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin. Advertimendva)

Bata ezpada nahi, ezkitakek guduka ni eta hi (256)

2.2.9. XVI. mendean “izan” aditzak, era trinkoan nahiz perifrasiari jokaturik, xedea adierazten du oraino *-n* atzizkia biltzean; borondate-aditz baten osagarri ere izan daiteke; esan nahi baita, ezindikatiborako ez dela baitezpada “izan” + **edin* erroko adizkia perifrasiari baliatzen; berdin gertatzen zaie **edun* eta **eradun* aditzei, era trinkoan edo perifrasiari baliatzen dira *-n* harturik xedea adierazteko. Ordea, agintearren kutsua duten adieretarako **edin* eta **ezan* oinarrietako adizkiak perifrasiari baliatzea dagoeneko XVI. mendean ageri den gertakaria da, bi sistemak batera dakuskigu gizaldi horretan. Hona idazleen adibideak. Leizarraga: *Nahi diat, aicén çahu* (62); *othoitz eguiten drauat, ethor adin, eta eçar ditzán escuac haren gainean, senda dadiñçat*

eta vici den (69). xvii. mendean adibide perifrastiko bat dago 1651ko pregarietan: *Aita, eta Ama ohora itçaçu vici ciren luçazqui* (6), baina gogoan izan behar da, oinarri duen Lapurdiko aldakian *vici çaitecen lucequi* datorrela. Hona idazki bereko adibide gehiago: *berce arima cargu duten guciégatic placer daraen eman bere eguinbiden vnsa eguiteco* (10); *othoi eguiten daracogula gure Iangoicuari placer dien bere pena guciétaric libraturic parabiçuco gloria saindian errecebitu* (20). xviii. mendean era zaharraren adibideak gelditzen dira oraino Zuberoan, Maisterren adibideak lekuko: *bena eguin eçaçu çoure eguin ahala oro, Jincoua çoureki den, çuc eguiten dutuçun gaiça orotan* (93); *Eçtuçula nahi, ihourc bere bihotça çutçaç ocupaturic ukhen deçan; ecetare çuc cihaurena ihouren amouriouaç; bena Iesus den çutan eta guçon pherestu orotan* (110).

2.2.10. xvii. mendetik honat Nafarroa Behereko idazkietan ez da ageri hirugarren pertsona singularreko datiboko *-ka-* morfema Nor Nori edo Nor Nori Nork aditz sailetan. Hona adibide zenbait. Etxepare: *çaica* ‘zaio’ (58), *çaycala* (201). Leizarraga: *draukat* ‘diot’, *drauka* ‘dio’, *etzaizka* ‘ez zaizkio’. Oihenartek *zauka* ‘zaio’ (392) eta *zaio* (294) darabiltza. 1651ko pregarietan *-ko-* eta *-ka-* ageri dira: *daracogu* ‘diogu’ (10) eta *eztaroca* ‘ez dio’ (2). Lapurdin ez da ezaugarri hau galtzen; Axularrenak dira adibideok: *nola apartatuko natzaika* (274); *nondik eldu zaikan* ‘zaion’ (157); *iduritu zeikan* ‘zitzaion’ (303); *galdegin zeraukaten* ‘zioten’ (335), eta gerora ere irau du *-ka-* morfemak Lapurdin, Nor Nori Nork saileko pluralerara mugatu bada ere.

Hurranen mendeetan *-ko* da Nafarroa Behereko idazleen artean ageri dena. Leizarragaz gain, Lopezek, Laneufvillek eta Bonaparterentzat itzuli ziren xix. mendeko kristau ikasbideek *-ko* dakarte guztiek; aldiz, Belapeire zuberotarrak *çayo* ‘zaio’; Tartasen lanean, berriz, erlatibozko *zaion* ageri da, 1651ko pregarietan bezala: *egoquitasunean vquitcen çaiön presuna batequin eguiten den haraguizco bekhatur* (25).

2.2.11. Jarraian, iragan garaietako aditz trinko batzuen galerarekin edo ahultzearekin lotura duten erabilera batzuk aurkeztuko ditugu:

2.2.11.1. Ohikotasuna adierazten dute “joan” edo “eraman” aditzen aldaera trinkoek euskara zaharrear; Nafarroa Beherearen inguruko idazkietan bederen, era honetako aditzek ez zuten xvii. mendea gainditu. Etxeparek baditu adibide batzuk: *enganatu doa* (34), *hautsi diohazu* (205), eta “eraman”-ekin, berriz, honako hauek: *Mundu honec anhez gende enganatu darama* (98) edo *Guti vste duyenian ehor vci darama* (98). Leizarragak ere bazerabiltzan “joan”-en adizki trinkoak: *ecen mundu hunen figurá iragan doa* (299v). Hurrengo adibideak Oihenartenak dira: *saldu doa* (186), *bere sorlekura itzuli doa* (260). Ondoko idazleetan ez da honelako egiturarik ageri.

2.2.11.2. Agintezko erabileratik kanpoko “etorri” aditzaren aldaera trinkoak, beste aditz egitura batzuek ordezkatu zituztenak, Oihenartenganaino iritsi zirela dirudi; hona idazleen adibideak; Leizarraga: *Bada orain, anayeác baldin banathor çuetara lëgoage arrottez minço naicela* (309). Oihenart: *Bibikor da nagiaren alhorra, bana belharzar bezi hanti eztathorra* (259); *Niri bai baten erraitera // etzenthozke’ehoiç ere* (307). Geroztiko idazleetan aginte adiera baizik ez dute trinko hauek; ohar bedi, bestalde, beharbada “jaugin” dutela jatorria beste trinko batzuek: *zaurte* ‘zatozte’ (75) dakar Cazenavek San Mateoren ebanjelioan eta *çaurte* (42) Iribarnegaraik. Arestiko adizki horren beraren kide dirudi Laneufville katiximan ageri den *çauste* (50) formak.

Leku batzuetan bederen “heldu izan” aditz berezia baliatu zen zentzu puntukaria adierazteko. Garazikoa da honako adibidea: *Intzun nizin ordian heldu zela zerutik hur handien eta orzantz handi baten azantza bezain handiko botz bat eta intzun nien*

botza zuun, harpetaik musikariek atheatzen tuzten, hanitz harpen soinia bezala Caz JJ (127). Patxi Altunaren ustean puntukaria da Etxepareren honako adibide hau: *Arma arma mundu oro iudicio handira // Ceru eta lur ororen creadore handia // Munduyaren iuyacera rigurosqui heldu da // Nola gauden apphaynduric batbederac beguira* (48). Puntukaria da, bestalde, Etxepareren *horrat zaquitçat* (212), egungo Zuberoako eta Amikuzeko *horra düzü*-ren kide dena. Aspektu puntukaria duten aditz perifrastiko gehiago dakargu 4. §-n.

Lopez lanean, adibide honetan ageri denez, “jiten duçu” da adiera puntukaria duena: *eci anitz becatu hanti jiten duçu, bai eta ere anitz arimaren galtcia ber illusionetic heldu içan duçu* (366). Badira itzultzaile honen lanean zenbait *heldu duçu* eta *heldu çuçon*, baina ez dirudi adiera puntukaria dutenik.

2.2.11.3. Badira aditz trinkoak Oihenarten atsotizetan edo Tartasen lanean, geroa galdu direla diruditenak. Hona hiru adibide:

Edeki: *Erroia haz ezak, begiak dedetzak* (Oihenart, 125).

Eman: *Antxo limosnari, urde ebatsiaren oinak dematza beharrari* (Oihenart, 76); *galde egiten baitüte, sendo ditzan, osagarria demen* (Tartas, 143).

Igorri: *hark nigorra / hunen zuri erraitera* (Oihenart, 456), non eta erabilera hau herriarena izan beharrean, ez den Oihenarten beraren sorkuntza.

2.2.12. XVIII. menderako “eskatu” aditza ez da laguntzaile iragangaitzarekin baliatzen; hona ordura arteko adibide batzuk; Leizarraga: *esca aquit cer-ere nahi baitun* (71v); *escaturen aitzaitadan gucia* (71v); *Cer escaturen naiz?* (71v). Materre: *aste guztiko bekatuez barkamendu eskatzen garela*. 1651ko pregariak: *cien bekhatu guciez barkhamendu humilqui escatcen çaiçcotela* (22). Oihenart: *eska dakidik errekiti* ‘errekia eskatuko zaik’, egungo ‘eskatuko dik’ (242). Tartas: *Ienkoari barkhamendu eskha zite*. Belapeire: *eguiçi penitencia, eta Gincuari parcamentu esca çakitçoyé* (II 61). Lopezek ez darabil aditz hau. XIX. mendean Jan Piarre Arbelbidek aditz iragankorra darabil: *gorphutzaren nekea dute lan horiek gehienik eskatzen* (Igandea), baina Erronkarin Hualde Mayo bidankoztarrak oraino iragangaitza darabil: *ez dakizei zer eskatan zrein* (Mt 20, 22). Beste eskualde batzuetako autore zaharrek ere adizki iragangaitza baliatu dute: Kapanagak eta Barrutiak, esaterako, eta 1596ko RS-n ere halaxe da.

2.2.13. Aditz aldaera bat bada Tartasen lanean, geroztik gehiago ageri ez dena: *irapaizten* ‘irabazten’ *Onsa*-n (113, 137), nahiz *Arima*-n dakar; hona 1672ko liburuko adibide bat: *berac bere trivailluz eta penaz irapaizten çutian honetariç haboro placer hartcen ciala* (110). Aldaera hau ez da egun Zuberoan entzuten, baina Egiategik bazerabilen eta Belako zaldunaren hiztegian ere badator *iraphazi* (Peillen 1983: 130, 134); halaz guztiz ere, *irabazi* dakar Belapeirek.

Lapurdin eta aztertzen ari garen idazleen lanean *nabusi* ‘nagusia’ aldaera ageri da XVII. mendea arte. Hona adibideak. Leizarraga: *nabussi* (10) / Oihenart: *nabusi* (183) / Tartas: *nabussia* (61) / Bazkazane 1762: *nagussitçat* (218) / Lopez: *naussi* (70) / Sal SM: *naussitarzuna* (39) / Donap kat: *nausitasuna* (232).

Zuberoa aldeko idazleen lanean *arsto* ‘astoa’ aldaera ageri da XVII. mendean, baina ez Lapurdikoetan; Zuberoako eta Nafarroa Behereko XVIII eta XIX. mendekoetan ere *asto* baliatu zen; hona datuak. Leizarraga: *asto* / Beltran Zalgizekoa: *arsto & asto* / Oihenart: *arsto* (232, 457) / Tartas: *arsto* (91) / Belapeire, Egiategi, Charlemagne: *asto* / Barbier garaztarra: *asto*.

2.3. XVIII. mendea gainditu ez zuten ezaugarriak

2.3.1. Konparazio egiturak eratzen ditu *antzo* partikulak Ipar Euskal Herriko idazle zaharren liburuetan. Lapurdin *an(t)zu* ageri da Materreren eta Axularren lanean eta *antzo* dakar Etxeberri Ziburukoak; Lizarraga Elkanokoak, berriz, *aintzu* baliatzen zuen. Zuberoan *-(r)en antzo* ageri da, esaterako Inchauspere lanetan. Hona gure idazleen erabileraren berri; Leizarraga: *haourtcho anço* (81), *hiletaric viztu anço* (274v), *guiçonon ançora minço naiz* (275) / Oihenart: *Zer anzotan gerta laite diozuna?* (456) / Tartas: *jinen nüzu zure erideitera ohoiñ anzo, ohoiñ bat bezala* (53) / Belapeire: *parropia meçan oherescatcen çutien ogui, mahaxano eta gagnetacoac, herrical norc bere anço* (II, 119) / Lopez: *Egun batez Cardinale Mendosac adiskide anço erran ciracoçun* (251) / Laneufville: *behar du bici guiristino anço* (78). Ez da ageri Nafarroa Behereko XIX. mendeko idazkietan.

2.3.2. Egun laguntzaile soila den adizkia, **eradun* oinarritik datorrena, aditz nagusirik gabe jokatzeko zuten XVI. eta XVII. mendeetan Leizarraga eta Materre lapurtarrek “esker” hitzarekin baliatzean: *lehenic behintçât esquer draucat neure Iaincoari* ‘eskerrak ematen dizkiot’ (266v) dakar lehenak; Materrereña da *esker derautzut* eta baita beste honakoa ere: *Iesu-Kristo ene salbatzaillea, esker eta laudorio derautzut, zeren zeure odol preziatua isuri baitzenduen*; Etxeberri Ziburukoak honakoa dakar: *esquer diot Iongoicoa çure ontassunari* (949. lerroa, 1981 [1669]: 144). Honen beraren kide da Frai Juan Zumarraga bizkaitarraren 1537ko gutuneko *esquerric asco deustet* esaera (Zuazo 1998: 19). Iduri luke egitura hau fosilizaturik dagoela. Nafarroa Behereko idazkietan ez dugu honelako adibiderik; aldiz, Zuberoan XVIII. mendean bazi-rauen oraino, Maisterren liburua lekuko: *O misericordien aitá, eta consolacione orroren Jincoua, esker deiçut* (148); *eskerrac deiçugu* (381); dena den, adibide hauez gainera *eskerrac emaiten deiçugu* (381) erako berriagoak ere badakartza Maisterrek.

2.3.3. Jokabide trinkoa duten aditzak badira XVIII. mendearen bigarren erdian idazkietan ageri direnak eta gerora iraun ez zutenak; hona sorta bat:

2.3.3.1. Desira adierazten duen “etsi” aditza Lopezen itzulpenean dakusagu: *Gincoac lexala* ‘Jainkoak letsala’ (40, 275). Belapeire eta Maister zuberotarrek ere badarabilte aditz hori: *Gincoari eztaxala* (II, 51) lehenak eta *Jincouac balexa, egun bakhoiç bateç, ounxa bici içan guinen mundu hountan!* (66) bigarrenak.

2.3.3.2. Berebat, ‘esan’ adiera duten “-io-” erroko adizkiek, Leizarragak bazerabil-tzanek —*diot, dio, diotsa, zio, diosat, diotsok, diosku, zioen, niotsan, zioetan*— Bazkaza-nen agertu 1762ko predikuetan Nor Nori Nork aditz sailean diraute: *eta diotxe, çatozte burregoac ezterautçuiet ihessic eguinen* (207). Lopezen lanean ere badira, Nor Nork sailean eta zuketan jokaturik: *ciuçut* ‘diot’ (18), *ciuçu* ‘dio’ (60), *ciocie* ‘diote’ (160).

2.3.3.3. Jokabide trinkoa du “egin” aditzak euskara zaharrean; hona adibide bat-zuk. Etxepare: *amorosec badaguite vehin bere nabia* (92); *Ama ezitia nic badaguit çure contra faltaric* (112); *Elas norat ihes naydi çu neure ama vciric* (112). Leizarraga: *dagit, dagi, dagizue, dagiat, dagiot, dagio, zegian, zegiten, zegion, legi, egik, begi, egizue, egidak, egioak, egiozue*. Potentziala adierazteko ez zen “egin” erroko formarik baliatzen, ezta *-ke* atzizkiarekin ere; hutsune hori betetzeko autore zaharrek beste aditz erro bat baliatzen zuten, *-*idi*- erroa: *daidit, daidi, daidigu, daidizue, daidite...*; honela, Leizarragaren *cer nahi duc daguidan?* (223v) dugu batetik, baina bestetik *iar çaitetzte hemen, harache ioanic othoiç daididano* (53). Mende bete geroago Zuberoan hone-

lakoxe adibidea dugu 1676ko *Pronus* izeneko idazkian: *eta Eliçac spiritu saintiaz vrgatciric, housic ecin baitaidi haren partez erraiten deritcienetan* (2); Belapeirek ere badarabil era hau: *eta gaiçac beratçaz eztaidiana* (I 87).

Zenbait aldiz irudi luke “egin” aditzaren erabilera trinkoa gramatikalizatzeko bi-dean doala, adiera semantikoa galduxe izanik; hona Etxepareren adibide bat: *alba-daguic ioan adi eliçara goycian* (14); halaz guztiz ere, uler liteke hor ‘egin baldin ba-dezakek’, gramatikalizatu gabe; iduria da Laneufvilleren katiximako adibide hau: *G. Eztea behin ere permis Igande-bestetan tribaillatcia? E. Bai, permis da, berçainez bada necessitateric, jardiretsi ondouan permissionia ahal badagui eta inçun ondouan Meça Seindia* (88). Hurrengo adibide honetan, ordea, Etxepareren *dagia* horrek ‘egin die-zaian’ adierazten du beharbada, balio semantiko osoaren jabe delarik: *orduyan ere nahi vaduc onsa ialgui dagia* ‘dagian’ (96), non “onsa ialgui” osagarri zuzena baita, “ongi etorri” formula izan litekeen era berean.

Bestalde, gauza ezaguna da Bizkaiko idazki zaharretan “egin” aditzaren orainaldiko forma atzizkigabeak era trinkoan nahiz perifrasiari erabiltzen zirela geroaldia adierazteko (Lafon 1980 [1943] II, 44 eta 1999: 520); esaterako, *Nayago dot to bat ce amauï emon deyat* RS (40). Joseba A. Lakarrak (1986: 651) antzeko etorkizun-ñabardura sumatu du Oihenarten bi esaldiotan: *Egurra dagienak leku gaitzean, eka-rrri beharko du soinean* (116); *Ezakusan begik nigar eztegek* (126), ‘l’oeil qui ne te voit pas ne te pleurera pas’. Ipar Euskal Herrian ez dago perifrasi jokaerarik, era trinkoan ematen da. Aditz gehiago ere badira oraineko tempusean emanik etorkizuna adierazten dutenak; hona Oihenarten bi adibide: *Lan-ihesi Crastora, han ere jakia ezator ahora* (174): ‘Il va à Castro, pour fuir le travail; néanmoins là aussi la viande ne lui viendra pas elle-même dans la bouche’. *Erroia haz ezak, begiak dedetzak* (125): ‘nourris le corbeau, il te crèvera les yeux’.

2.3.3.4. Bazkazaneko 1762ko predikuetan “irakin” aditzaren joko trinkoa dator: *eta olioz eta arrochinaz betheric, eta sutan ceraquitelaric egotz arazten du Julien handia hetan barna* (205).

2.3.4. Borondatea edo desira adierazten duen era botiboa, balizko adizkerekin, **edin* eta **ezan* aditz laguntzaileekin eta aditz trinkoekin baliatzen zen; bestek *oxala* edo *balinba* erabili ohi dute adiera honi inguratzeko. Bere garaian Garibai arrasatearrak edo Axular eta Harizmendi lapurtarrek zerabilten. Oihenartek bi aldiz baliatu zuen; 1656ko *Notitia* ospetsuan ere aditz era honetaz jardun zuen. Harena da *ez ailiz jaijo* adibidea. Gure idazle zaharretan, Leizarragaren lau adibideetarik hiru dakartzagu: *Ia ase çarete, ia abrastu çarete, gu gabe reguetu çarete; eta aitzineçate regna, guc-ere çuequin batean regna deçaguntçat* (295); *Ainençaçue supporta appurbat neure erhogoán, baina aitzitic supporta neçaçue* (326v); *Ailitez trenca çuec trublatzen çaituztenac* (337). XVIII. mendeko idazle baxenabartarretan Lopezek adibide bat dakar: *Sobera guihaur beithan poroança diici otoiççaren dugun beharras, eta ailira poroança suerte horiec becanago* (97). XIX. mendean Zuberoan bizirik zirauen ezaugarri honek, baina XX. ean han ere ez zen baliatzen. Oihartzabalek dioenez, ez Tartasek, ez Belapeirek baliatu zuten eta harrigarri deritzo idazkietan horren guti baliatu izanari (1997: 56).

2.3.5. Aldaera lexikoen artean “barazkari” zaharra ageri da gure idazleen artean Etxepareren lanetik hasirik, Ipar nahiz Hego Euskal Herrikoa dena, bestalde. XIX. mendean ia ez da aldaera honen arrastorik Euskal Herrian; hona gure idazleen lekukotasuna. Etxepare: *barazkari* / Leizarraga: *barazkari, barazkaldu* / Oihenart:

baraskariaz (94); *negar-herakiak, hek ene baraskal* (355) / Tartas: *barazkal ondoan* / Maister: *baraçcariala* (384) / Lopez: *Jaun apezpicu horrekin baraskariten ari ciren çun-baitec* (444).

2.4. XIX. mendea gainditu ez zuten ezaugarriak

2.4.1. Lapurdiko izenordaintzat hartzen du *Orotariko Euskal Hiztegia*-k *haina* anaforikoa, Leizarragarendik honat Lapurdin erabiltzaileak izan dituen: *Eta içanen da norc-ere inuocaturen baitu launaren icena, saluaturen baita haina* (209); oro har, badirudi XIX. mende bukaeran eman zuela azken hatsa. Nafarroa Behereko idazki zaharretan ez da ageri. XIX. eta XX. mendeetako erabiltzaile bana dugu, sortzez baxena-bartarrak, baina herrialde honetakoa baino mintzo zabalagoa zerabiltenak: Arbelbide Zarokoa eta Oxobi Bidarraikoa. Hona bakoitzaren adibide bana: *Norc ere maiz hartzen baitu bazka saildu eta erremedio salbagarri hori debozionerekin, eta hainak hartarainokoa borthitzen du bere arimako osasuna eta bizia, non imposible bezala baita...* in *Igandea edo Jaunaren eguna* (1895: 113). Oxobirena XX. mendekoa da, “Otso bat artzain” izeneko alegian ageri dena: *Lehenago baziren otsoak / otso lau zangotakoak / jaten zituzten arthaldekoak / ardi ta bildots maltoak // Bainan ernerik zauden artzainak / begizatuz mendi gainak / eta zakurrek, agertuz hainak / bere zituzten oihanak* (1992: 76), non eta *hainak* ez den “haginak”. Lapurdiko eragina duela dirudien idazki batean ere bada *haina*, guk begiztatu idazkietan; Bazkazanen aurkitu diren 1762ko predikue-tan bada adibide bakar bat: *Ceruco Erressumac biolentia soffritcen du eta norc ere bere buruier eguiten baitute biolentia, erran nahi da norc ere haren irabasteco cerbait soffritcen baitu eta bere sensujac morticatecn baititu, hainac hango loria ardiexico du* (230).

Rebuschik gogorarazten digunez, Leizarragak *haina* erabiltzeak pentsaraz liezaguke bere mintzoak mendebalera jotzen duela, Lapurdi aldera hain zuzen, baina ikertzaile honek ez du argudio hau gogoko; uste duenez, erabilera honek itzultzaile beskoiztarraren joera bateratzaile edo supradialektala erakutsiko luke (1997: 78).

2.4.2. Aditzondo konposatuak “nahi”-rekin eratzen direnean, “nahi”-ren ezkerrean dagoen izenordainak hartzen du deklinabide atzizkia euskara zaharrean. Aldaketaren zantzu zenbait XVIII. mendearen bukaeran ageri bada ere, XIX. mendea arte dirudi iraun duela ezaugarri honek. Hona adibideak. Leizarraga: *libre da norequin nahi den ezconceco* (300). Lopez: *eta norc nahi cer nahi einic eta erranic ere* (66); *Lehen gauça. Ororen errecebitcia nolaco nahi diren, nunti nahi eta cer nahi maneras helcten diren* (92). Laneufville: *Nor nahic bathea dezakea?* (124). Donam kat: *Nok nahi den batheya dezakea?* (264). Donap kat: *Noknahik bathea dezakea behar ordian?* (237). Irib SM: *nor nahic galdein dezan* (32).

2.4.3. Nafarroa Behereko idazki zaharretan geroaldiko *-(r)en* atzizkia ez zaie *-n-z* bukatzen diren aditzei soilik atxikitzen, *-tu* edo *-i* nahiz beste partizipio batzuk dituztenek ere atzizki hau bildu dezakete. Adibideetan ageri denez XVIII. mende bukarako idazleek ere badakarte; aldiz, XIX. mendean Ibarrolako Salaberri da darabilen bakarra, Bonaparteren eraginez ondu gainerako itzulpenetan ez da bakar batean ere ageri. Hona adibide zenbait. Etxepare: *faltaturen* (34), *iarriren* (50), *ebiliren* (60), *iretsiren* (69), *elikaturen* (167), *utziren* (173), *betheren* (205), *ialgiren* (221), *ikhasiren* (257). Leizarraga: *itzuriren, deithuren* vs. *biziko*. Tartas: *ikusiren, joren, erreren*. Belapeire: *ikhousiren, erreren, eroriren*. Bazkazane 1762: *offensaturen* (201), *maitha-*

turen (201), *cerbitçaturen* (201), *aithorturen* (203), *causituren* (210, 211), *gostaren* (213), *handituren* (213), *betheren* (213), *borthisturen* (213). Lopez: *erosiren* (6), *probetzçaturen* (6), *eçaguturen* (12), *minçaturen* (357). Laneufville: *lagunduren* (1740ko aginduan), *phizturen* (9), *guertaturen* (78). Sal SM: *estekaturen* (32), *ezaguturen* (37), *harturen* (105). Ez dugu sumatu XIX. mendeko bigarren erdiko idazkietan ezta XX. mendekoetan ere.

Lapurdiko idazleetan, Joanes Etxeberri Ziburukoak ere bazerabiltzan honelakoak, baina ez dakigu Lapurdin garai hartan honelakoak baliatzea ohiko jokabidea ote zen ala salbuespena den, zeren Argaiñaratzek, Axularrek eta Harizmendik ez baitakarte honelakorik; hona Etxeberri Ziburukoaren adibide batzuk: *ahantziren*, *aiphaturen*, *aithorturen*, *bortxaturen*, *ezaguturen*, *guardaturen*, *harturen*, *helduren*, *higituren*, *illkhirren*, *laudaturen*, *manaturen*, *oldaturen*.

3. Mendetan gaindi iraun duten ezaugarri zaharrak

3.1. “Ozena + herskari ahoskabea” loturak ahostundu gabe iraun du egungo egunak arte *non* galdetzailean eta *hemen* eta *han* aditzondoetan; idazleen adibideak dira lekuko. Etxepare: *nontic* (22), *hantic* (256). 1651ko pregariak: *hantic* (5). Tartas: *hementic* (39), *hanko* (133). Lopez: *hantic* (6, 21, 40). Sal SM: *nuntik* (32). Caz JJ: *hantik* (125). Donib kat: *nuntik* (149, 170). Alta, XIX. mendean bederen, Baigorriko emaitza desberdina da; Irib SM: *hemendik* (35), *handik* (28), *nundik* (31).

3.2. Hasperena gorde du “joan” aditzak Nafarroa Beherean eta idazkiak dira lekuko; Etxepare: *noha*, *oha*, *doha*. Oihenart: *doha* (174, 257) & *doa* (174), *oha* ‘hoa’ (191). Bazkazane 1762: *badoha* (196), *badohaye* (207). Lopezenak dira zuketako *nihaçu* eta *dihça*. Berebat, Jauregiberri izeneko Donapaleuko apez buruak 1867an Bonaparterri idatzi olerki bilduman ere badira adibideak: *doha*, *dohala* & *dubala* (Pagola, Iribar & Iribar 1999: 535). Baita Baigorriko ebanjelioan ere: *baduha* (44). Aldiz, *h* gabekoak dira Maister zuberotarraren aldaerak: *doua* (98, 152), *douatçu* ‘doazkigu’ (107), *çouaça* ‘zoaz’ (146); mende baten ondotik *h* gabe dakartza aditz trinkook Inchauspek bere gramatika (1858: 446-8). Ikus “joan” aditzaren hasperen honetaz Joseba A. Lakarraren berreraiketa jarduna (2006: 583-4).

3.3. Genitiboan, singularreko lehen eta bigarren pertsonen izenordain hanpatu edo bihurkariak *neure* eta (*h*)*eure* izan dira Nafarroa Beherean lehen idazkietarik; Mitxelena **hi-haur-e* edo **hi-hor-e* zekuskien *heure*-ren jatorrian (1977: 210, 12. oh.) eta ikuspegi honen arabera, lehen pertsonan **ni-haur-e* zegokeela pentsatu beharko litzateke. Batek esan lezake harrigarri dela protoforma horretarik euskalkietan horren aldaera guti sortu izana, potentzialki dialektalizaziorako aukera handia izanik; *neure* eta (*h*)*eure* aspalditik ditugu eremu arrazabalera hedaturik: Euskal Herriko mendebalean, erdialdean —*nere* eta *zere*-ra laburturik gero— eta Ipar Euskal Herri gehienean —ekialdean izan ezik— ageri dira lehen testuetarik; agerpen geografiko zabal honek aski zaharrak direla adieraz lezake.

Nafarroa Behereko idazkietan XIX. mendean ageri dira lehenbiziko aldiz bazilko jatorrizko egitura horren saileko aldaerak, izan ere, aitzineko guztiak, *neure*, (*h*)*eure* erakoak dira. Hona idazleen adibideak. Etxepare: *neure* (6, 112), *egin ezak heure* (18) & *eure* (244). Leizarraga: *neure*, *eure*. Materre: *neure*. Axular: *neure* & *heure*. Etxeberri Ziburukoak: *heure*. 1651ko pregariak: *neure* (17). Oihenart: *neure*

(306), *eure* (90). Tartas: *neuré* (67) & *neure* (99). Bazkazane 1762: *neure* (201), *heure* (222). Lopez: *neure* (283, 406). Laneufville: *neure* (160), *heure* (14, 101). Donam kat: *neure* (274). Caz JJ: *neure* (114). Caz SM: *heure* (23). Uztaritzeko katiximak ere *neure* dakar. Idatzi zuen zubereraren gramatika *neuria* & *nuria* —bere grafian <*Nouria*>— dakartza Louis Gèzek XIX. gizaldian (1873: 62), baina Mitxelenak zuberera zahar-rako *nore* eta *nure* dakartza (1977: 102); jakina denez, ez da harritzekoa *nore* > *nure* bilakabidea Zuberoan; cf. beheitiko 4.1.5. §; Zuberoako XVIII edo XIX. mendeko *Charlemagne* pastoralean *noure* “nure” da nagusi; behin ageri den *nore* ez du uste Oihartzabalek datu fidagarria denik (1990: 358). Mitxelenaren arabera bigarren per-tonan zuberera zaharrean *ore* ageri da (1977: 210): Tartasen *eman eçac ore diharria ore anaiegatic* (1996 [1672]: 112) dugu eta Belapeireren *ore creaçalia errecevi eçac* (I, 47); aldaera hori bera ageri da *Charlemagne* pastoralean ere (Oihartzabal 1990: 130).

Erronkariko katiximetan *ñauren* & *ñore* ‘nihaure(n)’ ditugu lehen pertsonan XVIII. eta XIX. mendeetan; Zaraitzurako *nore* dakar Mitxelenak eta halaxe ageri da katixi-metan; *niaure*, *niauren* eta *naure* ere begiztatu dituzte Pagolak, Iribarrek eta Iribarrek (1997b: 385) kristau ikasbideetan. Bigarren pertsonan *yore* dago eta Zarait-zuko adibideak falta dira. Nabarmena da lehen pertsonan segurik, Erronkariko *ñ*-ren sakonean *i* bat dugula, hain zuzen ere Zaraitzuko *niaure* horretan dagoena, Mitxelenak postulatu zuen **ni-haur-e* aldaerara inguratzen dena. Horien tankerakoak dira testue-tan berankorrek diren Nafarroa Behereko aldaera hauek: XIX. mendean Iribarnegaraik Baigorriko euskarara itzuli “Yonasen profezia”-n *nihauñ baitan* ageri da (Pagola, Iri-bar & Iribar 1999b: 132), eta B. Celhabe notario itzultzaileak ere, *nihauren* dakar Bar-dozeko katiximan; bihurkarian Donamartiriko katiximak *gubauñ buriak* (253) dakar. Berriagoetan, Eñaut Etxamendi garaztarrak honakoa dakar *Azken elurra* elaberrian (1975: 17): *Ta geiheo dena arrotz nindukexu nihauñ denbora guzian toki hoitan*.

3.4. Genitiboaren adiera destinatiboa ere menderen mende iraun duen ezaugarri zaharra da; Nafarroa Beherean adibide ugari dugu idazkietan eta eskualde honen on-doko Aezkoan ere bizirik dirau ahozko mintzoan, Zuberoako erabilerak bezainbat in-dar ez badu ere. Hona adibide zenbait. Leizarraga: *gauça guciac dituc possible sinhesten duenaren* (78v). Tartas: *Hambatequi arima hura Iencoaren da eta desohoria eta confu-sionia Sathanen* (71); *egin dü paradüsia honen* (132). Belapeire: *Züberoa herriko üskal-diinen egina* (liburuaren izenburuan); *badela Paradiüsü bat jente perestien* (I, 49). La-neufville: *Bai, haren daco içan behar guira devotago seindu guciën baino* (76). Caz SM: *in ditzaün hemen, zuk nahi'uzulaik, hiru etchola, bat zure, beste bat Moisesen eta bat Eliasen* (49). Irib SM: *bat zuretaco, bat Moisesen...* (54).

Ibilbide konplexua du atzizki destinatiboaren bilakaerak: gogoan izan behar da *-tzat* atzizkia Hego eta Ipar Euskal Herrian aditzei atxikirik ere joan dela xedezko perpausak sortzeko, Leizarragaren adibide honetan legez: *Baina Iauna assistitu içan ciaitadac, eta fortificatu ukan niauc, niçaz predicationea compli dadinçat, eta hura ençun deçatençat Gentil guciéc* (379). Ikusiko denez, aukera bat baino gehiago izan da historian zehar zentzu destinatiboa adierazteko.

Esaterako, Lapurdin Materre batek izenaren deklinabidean pertsonekin *-rentzat* baliatzen zuen, baina Leizarragak bi atzizkiak, *-tako* eta *-tzat*; izan ere, afera kon-plexua zen, gauzak finkatu gabe baleude bezala; hona pertsona ez den kasu batean zer dakarren Leizarragak: *ezleçaten deus har bidecotzat* (71). Axularren lanean ere gau-zak konplexu ageri dira: *arimakotzat* (292); *beretakotuko zaitu* (296); *eztira elkarre-*

kiko on (298); *munduaren alderakotzat ere* (299); *peril andia da arimako eta exenplo gaixto munduko* (300); horiek guztiak batean, pertsonekin *-tzat* egiten du: *berezat gaixto dena, nola izanen da bertzerentzat on?* (301); *zeren, bertzerentzat ere itsusi da sobera edatea, baiña emazteentzat are itsusiago eta perilosago* (302). Gerora, esaterako Silvain Pouvreaux, atzizki hau baliatu zuen: *Han çure borondateac, enearequin bat eguinic, eztu desiratuco campoco gauçaric ez eta deus ere beretçat bereciric* (1979 [1660]: 209). Garai bertsoak dira 1651ko pregarietako *hartaracoçat* (sarrera) eta *hartacoçat* (20).

Destinatiboko atzizkiez esan liteke, testuak zenbatenaz berriago, *-tako*-ren agerpena hainbatenaz nabarmenago dela Nafarroa Beherean. Ikus dezagun idazlerik idazle. Etxeparek nagusiki *-tako* darabil, pertsona izenordainekin eta erakusleekin bereziki: *çuyendaco eguin ditut lurra eta çeruyac* (64); *neuretaco eztaçagut çu nolaco amaric* (112); *enetaco ohoyñ cira* (182); *ene buruya ciaydaçu harendaco abastu* (162); Etxeparek guti baliatzen du *-(r)en* atzizkia adiera destinatiboan: *amoretan plazer baten mila dira dolore* (86); *-(r)entzat* ere bakan ageri da; hona bi adibide: *ororençat bera baita leyal* (92); *bercerenzat gueldicen da ene çucenbidia* (136). Leizarragak bi atzizkiak zerabiltzan: *Gentilêc Leguea ezutelaric, naturalqui Legueari dagozcan gauçac eguiten dituztela, hec Leguea ezutelaric, bere buruençat berac dirade Legue* (269); *Beraz orain ezta condemnationeric batre Iesus Christean diradeneñat* (276v); bestearekin ere bai: *ecen on dela guiçonarendaco hunela içatea* (299v). 1651ko pregariek: *hilençat* (2), *guciençat* (14), *cientçat* (22).

Oihenart: *gaztearentzat* (75), *onenzat* (196) vs. *bertzentako* (248). Tartas: *Jenkoarenzat* (77), *haienzat* (77), *haienzat* (124); badu *-tako* Tartasek, baina halako xede adieran edo, pertsonekin erabiltzeko ez: *Persona saindiaren eta jüstoaeren, mündü hontako bizia hon da, eta probexütako* (135). Belapeirek inoz *-tako* ibiltzen du, baina genitibo hutsa du destinatiboko erarik baliatuena: *Lehena da Gincioaz manatu den othoitcia, eliçaco gucien, honen Artçain, Princê, eri, desditchatu, eta haur behar[r]etan diren ororentaco* (II, 11). Maisterrek ere genitibo hutsa darabil, baina ez du ezezaguna *-tako*: *ceren çuc enetaco, o ecinago eçi cirena, nic merechi beno haboro hountarçun beituçu* (164). 1762ko Bazkazaneko predikuetan egoera aberatsa ageri zaigu; esaterako, xede pertsonak direnean bi atzizkiak ageri dira: *çujentçat* ‘zuentzat’ (198), *guretçat* (209) / *norendaco* (170), *harendaco* (171), *heyendaco* (179), *nihorendaco* (171), *çuretaco* (206) & *curetaco* (173), *guiristinoendaco* (183). Ez dakigu, ordea, prediku guztiak pertsona berak idatziak diren: azterketa filologiko xehea beharko litzateke ondorio sakonagoak atera ahal izateko. Haueaz gainera, *guiristinoendacoçat* adibidea ere badakar, baina behin baizik ez da ageri era hau pertsonekin; aldiz, xedezkoetan baditu *sacriticatcecoçat* (198), *içaitcecoçat* (222), *senditcecoçat* (226), edo *hartacoçat* (186) adibideak. Baita *cerentçat ust[e] duçuye* (212) galdetzaila ere.

Lopez: *guretaco* (36, 61), *norendaco* (61), *Gincoarendaco* (90). Ez dakar *-(r)entzat*, non eta ez den balio prolatiboa. Laneufvillek nagusiki *-tako* darabil; badu, esaterako *Curutciaren gainian goureçat hilic* (8), baina beste saila nagusitzen da: *bere borreduendaco* (43), *been salvamendiaren daco* (68), *eta batciec bercen daco othoitz eguin behar baitugu* (69), *guharendako* (66).

xix. mendeko kristau ikasbideetan nagusi da *-tako* atzizkia. Donap kat: *zeñ heëndako beita zelietako erresuma* (240). Donib kat: *bekhatoros guziendako abis huna* (143); *zeren hein dako baita zeruko erresuma* (166). Donam kat: *bekhatore guzien*

dako abis ona (251). Baigorri da salbuespena; Iribarnegarairen ebanjelioan *-tzat* nagusi da, *-tako*-ren adibide bat edo beste dagoelarik: *gizonentzat* (52), *deurriaantzat* ‘deabruarentzat’ (73), *dizipuliantzat* (39), *hobe da zuetzat* (55), *beretzat* (32) / *bat zuretaco*, *bat Moisesen* (54), *aita familiakuaindako* (60), *bainan ene aitak prepaatu deetendako da* (60).

Salaberriren 1856ko itzulpenean gehiago ageri da *-tzat*, baina ez da falta *-tako*: *ez beldurrik ukhan gorphitzak hiltzen, eta arimarik hil ez dezaketenen dako* (57); *zeren ez baiduzu gusturik Yainkoaren gauzendako* (98); *bena ez du bere baithan errorrik; ez da dembora batendako bezik* (76). Xedea pertsona denean, *-tzat* baliatzen du, agian Lapurdiko idazkien eraginez? Hona adibideak: *semiarentzat* (131), *aingurientzat* (160), *gizonentzat* (96), *eta othoitz egizie persekututzen eta kalomniatzen zituztenentzat* (27), *zuretzat* (101, 108), *enetzat* (105).

3.5. Prolatiboan idazle zaharrek *-tzat* dakarte, baina ez da *-tako* falta. Leizarraga: *iracasten dituztela doctrinatzat* (74). 1651ko pregariak: *halacotçat declaratu* (26). Oihenart: *jabetzat hartu* (381), baina badu bestelakoa ere: *Zerik gogatu izan baita // Zeruko Aita // gure berherostera, // Seme bakoitza hartako // saritako // igorri du lurrera* (455). Tartas: *edüki galdüzar; arestian* 3.4. §-n ikusi dugu *-tako* ere baduela Tartasek prolatiboan. Idazle lapurtar zaharrek ere *-tzat* baliatzen dute, Ziburuko Etxeberriren, Argaiñaratzen eta Harizmendiren lanetan ageri denez. Bazkazane 1762: *arditçat eçagutcen* (188); *çuhurrec eta handiec ez baitçuten guidatçat arraçoïn flacubat baicin* (209); *beren Jeincotçat eta beren nagussitçat hango haurraren eçagutcera* (218). Lopez: *erremedioçat baliatcen tuçu* (50); *Gincoac berac eman ciracoçun halacoçat Abrahami* (72), baina beste atzizkia ere badakar: *bihotzceco chabutarçuna maite dienac, Erregue ukenen diela adiskidetaco* (354). Laneufville: *hartu guitienaz gueroz bere haurretaco batheian* (69). Bazkazane 1790: *buruçaguitçat eçagutu* (108); *Eliçac bere arçainçat, eçagut ez ditçaquenac* (109); Orpustanek dio egun Garazin ez dela *-tzat* prolatiboa baliatzen (1991: 125); XIX. mendeko idazkietan bederen, *-tako* ageri da; Caz SM: *zaukelakotz profeta batendako* (43). Sal SM: *eta gizonak ukhanen ditu exaietako bere etchekuak* (58). Alta, Baigorriko ebanjelioan *-tzat* dugu: *zure hitzetaik izaintzira huntzat zautia* (44).

3.6. Usu ageri dira XVII. mendetik honat inesibo zaharreko adibideak idazkietan, baina adibideak ekialdeko idazleenak dira. Hona zerrenda bat. Oihenart: *etxen* (229, 349), *udalen ‘iraulden’* (436); cf. *Aski du hon et’errekeitu, etxean deus eztenak peitu* (83). Tartas: *soiñen ‘bizkar gainean’* (98), edo *haren pensamendiac oro ciren urhia urhen gaignen, cilharra cilharren gaignen eçarriric* (1996 [1672]: 119). Belapeire: *Elisabet beré Cosia saintaren maiteki eta humilitatereki beré etchen ikhousten içanarena* (II, 100). Lopez: *eguiaz adiskide batec bere adiskide maithiaren etchen sartcia desiratcen dien beno aboro* (25); *Jauna, Zachearen etchen sarthu cinenian erran cindiena* (211); *Ama hirian baitcen, gin onduan bere semia etci etchen idireiten* (223). 1651ko pregarietan ere bada adibide bat: *lurraren gainen*. Erronkariko euskaran *etsen* aldaera baliatzen zen eta Zuberoako idazle frankok ez darabilte *etxen* aldaera baizik, nahiz beste batzuek *etxen*-ekin batean *etxian* ere badakarten; oro har, *etxen* / *etxian* bereizketak ‘norberaren etxea’ vs. ‘besterena’ adierazten du, beti horrela izaten ez bada ere.

Aldiz, hona Etxepareren jokaera: *Echian den gauça oro gayzqui erreglaturic* (120); *Gure echian ohart vadaquizquigu* (204). Hona hemen Leizarragarena: *Eta cioela, Iauna, ene muthilla diatzac etchean paralytico, gaizqui tormentatua* (13); *Ezta Prophetabat desohoratzen bere herrian, eta ahaidén artean, eta bere etchean baicen* (70v).

xix. mendeko Baigorriko idazkian ere ez da ageri: *sehi bat perlesiaz yoa dao ene etchian* (33); *argi dezan etchian diren guzier* (27).

3.7. Idazki zaharrenetan *bat* zenbatzailea mugagabea jokatzeko kasu inesi-boan edo lekuko beste kasu batzuetan. Ikus idazleen jokaera. Etxepare: *leghu batetan* (138), *egun vatetan* (187). Leizarraga: *ioan cedin leku desertu batetara* (61v). Oihenart: *batetan* (458), adiera ‘elkarrekin’ duelarik. Tartas: *su handi batetan* (57). Belapeire: *batetan* beti. Bazkazane 1762: *bide gaisto batetan* (177). Lopez: adibide guztiak *batetan* dira, ez dakar “batean”; bestalde, ablatiboan ere mugagabea darabil: *haritz batetatic bere bilotic chilinchau baratu çuçun* (28). Laneufville: *guissa batetaco* (3), baina baita mugatua ere: *estable baitian* ‘batean’ (8). Hona orain xix. mendeko kristau ikasbideetako jokabidea, bi eretako adibideak erakusten dituena. Caz SM: *hantik juan zuin bakharrik lekhu desertu bat-tetaüt* (44); *igaänaäzi zitzin dizipuliak barka bat-tetaüt* (44). Irib SM: *mendi haundi haundi batetaat* (25); *izpiitu lohia gizon bate-taik athea delaik* (44). Hurrengo hauek, aldiz, adibide mugatuak dira; Caz JJ: *eta bil-duko tzi hebroz Armageddon deitzen den lekhu bat teat* (130). Caz SM: *hemen berian eman nezaäzu plat bat-tian Juanes Batistain buria* (43); *barka bat-tian hantik juan zuin bakharrik* (44). Irib SM: *hiri bateat* (24); *ecin hilezco su batian* (24).

xx. mendean *batetan* edo *batetarik* adibideen erabilera Nafarroa Behere guztian hedaturik egon da, baina Zuberoa ondoko ibarretan ugaltzen dira adibideak: Garazin, Baigorri, Arberoa, Oztibarren, Landibarren, Amikuzen, Bastidan eta Lapurdiko Bardozen ezaugarri honen adibideak bildu dira, baina halaz guztiz ere, ez dira Zuberoako maiztasunera inguratzen: *batean* edo *batetik* aldaera mugatuak dira Nafarroa Beherean egun gehien baliatzen direnak.

3.8. Euskara zaharraren ezaugarria da izenak eta adjektiboak edo hauen eginkizuna duten beste osagai batzuk sintagman mugatu gabe agertzea, Zuberoako euskararen ohituran gertatzen den legez. Nafarroa Behereko euskara zaharrea ere honela izan da. Hona idazleen adibideak. Etxepare: *bere iaun eta iabe Bernard Leheteri Bernard echeparecoac haren cerbitzari chipiac gogo honez goraynzi, baque eta ossagarri* (4); *oguiric eztacussat vilcen haci ereyn gaberik* (12). Leizarraga: *eta bil cedin haren-gana gendetze handi* (66); *Legio diat icen* (68v); *oha baquerequin* (116); *eginen dugu bekatu* (274v); *Eman vkan draue Iaincoac spiritu ithobat: eta begui, ikus ezteçatençât: eta beharri, ençun ezteçatençât egungo egunerano* (282v). Tartas: *diferentzia ezta handi* (68); *sobera da handi* (100). Belapeire: *orano erran behar da, çonbat eta nolaco içan diren gogoac; theyu cirenez, eta noreki; hugunkeria, ieloskeria, mendecu, edo ohoinkeriazco cirenez...* (I, 105). Lopez: *harri har niroçu* (392); *nahigaberik thipienian paussu hura galtcen dicie, suthan jarten tuçu eta eracasten dicie cer eta nolaco diren* (66); *goice-tic baçakiela nolaco içanen cen egun gucian* (100); *ô Guiçona, eçagut eçaçu nolaco içan behar çuten çauriec, heen sendotceco Jesu-Christori çaurthu içan behartu çaconaz gueroz* (163).

3.9. Euskara zaharraren ezaugarria da polaritate negatiborik edo galdera kutsurik gabeko ingurune generiko zenbaitetan izen sintagmak partitiboan jokaturik agertzea. Nafarroa Behereko euskara zaharrea ere honela izan da; hona adibide zenbait. Etxepare: *eginen du arrangura handirik* (63). Leizarraga: *baina badacussat berce leguebat neure menbroetan, ene adimenduco leguearen contra bataillatzen denik* (276v). Tartas: *egin obra honik* (65); *eta min handirik egiten dü gizonari* (124); *eguinen çitu etçiren beno iaun handiango eta emanen coroa bat ainguriena beçain ederric* (39). Arima

liburukoa da beste hau: *samurtcen dela gauça chipiric hari galdatcen dugunian* (1996 [1672]: 50). Sal SM: *egin zazie beraz penitenziazko obra digne denik* (14).

3.10. Egilea instrumentalean agertzea euskara zaharrean usu errepikatzen den egitura da eta halaxe gertatzen da Nafarroa Beherean ere, baina ez da atzendu behar, beste hainbat idazlek ez bezala, Etxeparek ergatiboa baizik ez zuela baliatu (Altuna 1981: 324). Hona adibideak. Leizarraga: *Ecen gauça hautan Christ cerbitzatzzen duena, Iaincoaren gogaraco da, eta laudatua da giçonéz* (287). Oihenart: *bederatzi ahizpez maiteki hazia* (514). Belapeire: *Jondané Johane Jesus Jaunaz maithatia* (153); *apostoliez eguinac izkiribatu dutu* (153). Maister: *niçaç maithatia* (387). Bazkazaneke predikuak (1762): *gure Salvaçalia ičan da désertura guidatua, içaiteco debruia tentatua* (222). Lopez: *janac ičanen direla harrez* (405). Laneufville: *houra da Jesu-Christoren Gorputzoren (sic) eta Odolaren Sacrificiua aphez ez oferitia goure Aldaren gagnian* (17). Sal SM: *hori da markatia izan dena Isaia profetaz, erran zienian* (13); *batheatiak izaiten ziren hartaz Yordaineko ubaitzian* (14). Irib SM: *gizonez ohoratiak izaiteko* (30). Ezaugarri honek Zuberoan iraun du.

3.11. Bukaeran “n” duten aditzetan, aditz-izenaren egituran “te”-ren aitzinean “i” bat ageri da euskara zaharrean, egungo mintzoan Bidasoaldean eta Ipar Euskal Herrian dirauena eta Bizkaiko mendebalean *emoiten* edo *urteiten* bezalakoetan ageri dena. Nafarroa Behereko idazki zaharretan ere halaxe ageri da; hona idazleak beren adibideekin. Etxepare: *eramayten* (38), *egoytiatz* (152). Tartas: *ioaiten* (47), *igaraiten* (85). Lopez: *idireiten* (8), *erraiten* (9). Laneufville: *eramaiten* (74), *erraitia* (76), *içaiteco* (78) & *içaitia* (78) vs. *içaitia* (74). Sal SM: *eramaiten* (19), *izaitia* (24). Donap kat: *igaaiten* (229). Irib SM: *hatzamaiten* (32).

3.12. Nor Nork aditz sailean, adizkiak atzizki bat duelarik, lehen pertsonan *-da* morfema zaharra dugu idazkietan, egun Nafarroa Beherean *dutan* erakoak gutiz arruntak badira ere; XIX. mendeko lapurteran Jean-Baptiste Elizanbururen lanean, esaterako, *dutan* ageri da (Sarasola 1991 [1986]: 27). Hona Nafarroa Behereko adibideak. Etxepare: *dudan* (22), baina galdera atzizkia “dut”-i lotzean *duta?* (158) egiten du. Leizarraga: *dudala*. B. Etxauz: *dudana & dudanez*. Tartas: *düdan* (147). Maister: *dudana* (142), *dudala* (78). Bazkazane 1762: *dudanian* (224). Lopez: *dudan* (226). Laneufville: *dudala* (23). Caz SM: *nik erten duana* (36). Caz JJ: *nik maite tuanak* (114). Irib SM: *dituana* ‘ditudana’ (34), *duala* ‘dudala’ (37).

Bigarren pertsonan aldaera berria ageri da XIX. mendean: Leizarragarena da *hartzzen duc eçarri eztuana, eta biltzen duc erein eztuana* (145), baina ez *dukala jasaiten gaichtaginik* (110) dakar Cazenaveren Jondoni Juaneren apokalipsiak; Baigorriko ebanjelioan ere *dukana* (80) dugu.

3.13. Hiketako adizkietan hirugarren pertsonan *d-* nagusi da XVI. mendetik honat Nafarroa Behereko adizkietan. Etxeparek *diagok* (19), *eztiadukat* ‘ez zaukaat’ (223) dakartza eta Leizarragak ere *d-* du: *diaok & diagok, diaudek, diabiltzak, dihoak, diariok*. Ordea, “jakin” aditzaren trinkoetan *z-* ageri da hiketan hala Etxepareren nola Leizarragaren adizkietan: *baziakiat* dakar Etxeparek (171) eta *zeakiat, zeakinat, zeakik, zeakiagu, zeakinaagu, ziakie & zeakie, zeakizkiat, zeakizkik* Leizarragak; zuketan *z-*dunak dakartza Lopezek XVIII. mendean: *baciakiçut* (166), *etciakiçut* (249). Aldiz, XIX. mendean *Gaaziko heskuaran* eman zen Jondoni Juaneren apokalipsian *badiakiat* (110) ageri da hiketan eta *badiak* ‘bazihoak’ (131) adizkia ere badator, hau ere *d-*duna.

3.14. Nor Nori aditz saileko iraganeko adizkietan *-it-* gabeko aldaerak da goeneko idazle zaharren lanetan azaltzen dira. Hona adibideak. Leizarraga: *çayen* ‘zitzaion’ (114), *çayen* ‘zitzaien’ (102v), *çaižcan* ‘zitzaizkion’ (61). Oihenartek *zautan* ‘zitzaidan’ (248) dakar eta baita Tartasek ere: *idiüritçen çautan* ‘iduritzen zitzaidan’ (6); baita *lüze zaukon* ‘zitzaion’ (137) ere. Bazkazaneko 1762ko predikuetan ere molde honetako adizkiak ditugu iraganean: *çayen* ‘zitzaien’ (219). Laneufville katiximan bietarik ageri dira: *gin baiçacon* ‘etorri baitzitzaion’ (37) vs. *agradatcen citçacon* (133). Aldiz, Lopezek beste saila darabil itzulpenean: *citçakon* (155), *citçaucien* (69)..., baina lehen pertsonan badu *etceitan* ‘ez zitzaidan’ (428) ere. Donapaleuko katiximan *zautan* ‘zitzaidan’ eta *zaukun* ‘zitzaigun’ ditugu eta Cazenavek itzuli San Mateoren ebanjelioan *zezten* ‘zitzaizkien’. Gainerakoan, XIX. mendeko idazkietan *zizakon* ‘zitzaion’ dugu Cazenavek itzuli Jondoni Juaneren apokaliptian eta *zizeen* ‘zitzaien’ Caz SM-n. Baigorri ere egitura bera dago: *zitzakon* (21) & *zizakon* (23), *zitzaizkon* (26), *zitzeen* (22).

3.15. Nafarroa Beherean denborazko perpausetako *-nean* atzizkia garai orotan ageri da. Etxepare: *duțenian* (134), *zaidanian* (241). Leizarraga: *Eta alliança haur eneganic vkanen duté, kendu dituatedanean hayén bekatuac* (283v). 1651ko pregarriak: *dembora eztenian cilbegui* (8). Belapeire: *dienian, denian, dutianian*. Lopez: *denian* (359), *guirenian* (214). Laneufville: *dituztenian* (20). Sal SM: *Euritu dienian; hurak yalgi direnian, aiziak handiturik eman dienian etche horren kontra, hau ez da erori* (38). Donam kat: *Agur Maria eta Salbia erraiten duchunian noëkin mintzo çhia?* (260). Irib SM: *Sorthu zenian baa Yesus Bethleem Yudeako hirian* (22).

3.16. Euskal Herriko beste hainbat bazterretan bezala, ukapenaren hurrenkeran badira “aditz nagusia + ez + adizki laguntzailea” egiturari dagozkion adibideak. Hona horietarik batzuk. Etxepare: *esquer hon bat vghen eztut çuyeganic vician* (64), eta badu erlatibozkoan ere: *nabi eztenak enganatu* (42). Hurranen adibideetan iduri du agintezko erabileran lexikalizaturik gelditu dela hurrenkera; 1651ko pregarrietan: *nehor obraz hilen eztuçu* (7) ageri da. Laneufville: *ostiralez janen estuc* (15). Donam kat: *Nehor obraz hilen eztuzu, ez boöndatez gachtoki* (262); *Besteëna ebatsiko eztuzu ez atchikiko injustoki* (262).

3.17. Egun Pirinioetako mintzoetan baliatzen den erlatibozko egitura bat bada, idazle zaharren liburuetan usu ageri dena, de Rijk-ek adierazi zuen bezala (1980: 535). Garai bateko Mikoletak edo Barrutiak ere badarabiltzate honelakoak eta XX. mendearen bukaeran Aezkoan, Zaraitzun eta Erronkarin halaxe erabiltzen ziren, eta erabiltzen ere dira Aezkoan oraino. Zuberoan Belapeire aipa daiteke, *Judioac, eta Soldado Jesus Jauna bilaici cienac* (II, 40) bezalako adibidean; Maisterrena da beste hau: *guiçon bakkia maite dian batec haboro hountarçun eguiten du* (95). Nafarroa Garaiko XVII, XVIII eta XIX. mendeetan honelako perpausak ditugu: Iruñeko 1609ko olerkietan *ogui beti dirauena* ageri da, esaterako; inoiz erlatibozko perpausaren aitzinean doan izenean mugatzailea daramate: *sacrificioa ofrecicen dena* (28v) dakar Beriainek *Tratado*-an.

Hona Nafarroa Behereko adibideak, zaharrak eta baita berriagoak ere. Etxepare: *çure pena dioçunoc nonbayt handi videytuçu* (188). Leizarraga: *ceren ezpaitituc sinhetsi ene hitz bere demborán complituren diradenac* (98). XIX. mendekoa da, berriz, Ibarrolako Salaberriren adibide hau, San Mateoren ebanjeliotik hartua: *bide ixassorat eramaiten diena* (19). Ikus Iribarnegarairen itzulpena ere: *haur bi urthetako eta gutiaoko guziak* (23).

3.18. Idazle zaharren lanetan korrelaziozko perpaus erlatiboak aurkitzen ditugu: erreferentzia bereko bi izenordain daramatzate, bakoitza perpaus banatan: lehenbikoan *zer* edo *nor* galde izenordaina ageri da eta honen aditzak *bait* aurrizkia darama; bigarren izenordaina bigarren perpausaren doa eta erakuslea da: biziduna izan daiteke, baina lekua ere adieraz dezake; bigarren perpaus honetan aditzak ez darama menderagailurik (Euskaltzaindia 1999: 247-259). Ekar ditzagun hona Etxepareren eta Leizarragaren adibide bana:

Nic cer oray nahi vaytut heben duçu eguinen (172)

Ecen eztut cer nahi baitut, hura eguiten: baina ceri gaitz baitaritzat, hura eguiten dut (276)

Korrelaziozko erlatiboazko perpausak lehen izenordainaren ondotik ere partikula eraman dezakete; idazleen erabilerak dakartzaguz jarraian:

Leizarraga: *cer ere gauça ençun baitugu eguin içan diradela Capernaum-en, eguin itzac hemen-ere eure hirian* (107)

Materre: *gorputzaren ogia da zer ere bizitzeko bianda edo bestimenda behar baita; zer ere bekatu edirenen baituzu egin duzula egun hartan ezar ezazu zeure memorian*

Axular: *zer ere huts edo falta edireiten baitute, hura berehala harrapatzen dute*

Tartas: *cer ere restatcen baita, hura oro haren ondoan giten diren chorier emaiten du eta distribuatcen* (1996 [1672]: 107-8)

Lopez: *norc ere eguiten baitu becathia, hura hilen da* (320); *Cer ere Osthia Seindiac haur haren gorpitzcian ein baitcien sùiarene erdian erracetic beirathuz, gauça bera ispiritualki eiten dici behar beçala comunitatcen dutenen ari-metan* (224)

Sal SM: *Nork ere inzuten eta pratikatzen baiditu erraiten ditudan hitz hok, hura komparitia izanen da gizon zuhur bati, zoinek bere etchia egin baidu harriaren gainian* (38)

Caz JJ: *Nok ere adoatzen baitu animalia eta hain potreta edo errezebitzen baitu hain marka bere kopetan edo bere eskian, hak edain dizi Jaunain kole-rako anotik... eta tormentatia izain duzu suyan eta sofrian* (127-8)

Irib SM: *Noc ee hautsiko baitu manamendu ñimiñon horiitaik bat choilki eta eakutsiko gizoner, eta hura izain da azkena Zerietako erresuman* (28)

3.19. Xedezko perpausak osatzeko “aditza + *-en* + *-tzat*” egitura baliatu izan da euskara zaharrean; Azkuek *Morfología*-ren 560. §-n Euskal Herriko mendebaleko berri eman zuen, Txorierriko, Arratiako eta Orozkoko ahozko mintzoan galduz zihoala aipaturik; Laudioko dotrinan eta Añibarroren lanean ere ageri da ezaugarri hau.

Atzizki honekin aditz mota ugari baliatu da. Trinkoak batetik, Leizarragaren “jakin”-en adibidean legez: *daquiçuentçat bada ecen guiçonaren Semeac baduela auctoritate lurrean bekatuén barkatzeco* (15). Berebat, “izan” eta “*edun” oinarriko adizki trinkoak ere ibiltzen ziren, Leizarragaren adibideek erakusten dutenez: *bere Semearen imaginaren conforme içateco, hura dençat leben iayoa anhitz anayeren artean* (278). Hurrengo “*edun”-ena da, non garaita izena baita: *Aitzitic biz Iaincoa eguiati, eta guiçon gucia gueçurti, scribatua den beçala, Eure hitzetan iusto eriden adinçat, eta hiçaz*

iugemendu eguiten denean garaita duançat (270). Xedea adierazten da “*edin” edo “*ezan” oinarriko adizki laguntzaileekin ere, Leizarragaren bi esaldiotan bezala: *eure oinaz harrian behaztopa ezadinçat* (106); *goacen hurbilengo burguëtara: han-ere predica deçadantzat* (62). 1651ko pregarietakoa da honako adibide hau: *Iangoicuac cien othoitçetan hobequiago ençun citçatentçat* (22).

Zaharrenak diren testu horien ondokoetan litekeena da aditz-izenari *-katzat* atzizkia eranstea ere. Hona horren erakusgarri batzuk:

Bazkazane 1762: *Eta hala gossiari summetitus bere ganat hurbil araci çujela berce okhassionetan beçala hartan ere haren gainian victorios içaitcecotçat* (222)
Eguia hunen hobequiago senditcecotçat goacin Niniveco populuia baithara eta hartan idirenen dugu exemplu bat asqui ederra (226)
Hanitx pena, dolore eta tormenta soffrituric khurutce batian bere biciaren sacrificatcecotçat (198)

Idazleek baliatu dute beste egitura bat ere, “izan” eta “*edun” oinarriko adizkirik gabekoa, “*edin” edo “*ezan” oinarriko aditzak dituen, baina kasu honetan *amore(a)gatic* partikula darama, nola aitzinetik hala ondotik; Euskal Herriko mendebaleko idazkietan *amorearren* dago. Hona adibideak:

Tartas: *neuré gastetassunian eguin dut neuré eguinahala, oro çahartu eta urdintu ninçanian onsa biçitçen ikhas neçan amorekhatic, eta guero çaharçian onsa hil nandin eta fin on bat eta hurus bat eguin neçan* (67)

Lopez: *Bonaventurac erraiten dici, Gingoac hiltceco orenaren ecin jakin hortan nahi uken guithiela utci, amorecatic munduco gauceç sobera kassu ezkindeçan eguin* (61)

Laneufville: *Haren hilciaren eta piztiaren gaignian dudaric bathere içan ezçadin amorecatic* (47)

Sal SM: *ezik agertzen dira begithartia deseçinac, amoregatic gizonek eza-gut dezaten barur direla* (31)

Caz SM: *Hartzkitzu zurekin bat edo bi presuna, amokatik eta bi edo hiru lekhukuen erranaz pasatiac oro sostengatiac izan diten* (51)

Caz JJ: *ez dain amokatik buluziik ibil eta ez ditzan bere ahalgesunak eakats* (130)

Donam kat: *Aita eta Ama ohorazkitzu luzaz bizi ziten amoëkatic* (262)

Irib SM: *Hoc guziac einac izan dira amoreatik eta bethe ziten Yaunak profetaz erran ziina* (22)

Perpau hauek ez dira Nafarroa Beherekoak soilik, baliatu dira Lapurdin eta Zuberoan; hona Materreren eta Belapeireren etsenplu bana:

Materre: *Zu hil zara, ni hil eznen din amore a gatic, eta penatu zara, penatarik ene atheratzea gatic*

Belapeire: *amorecatic Paradussian Ginoa gana arteçari eta Patron houra ukhen deçan* (I, 63)

Badirudi, bestalde, Etxepareren, Leizarragaren edo Oihenarten erabileran *amore* izena adiera lexikoz jantzirik dagoela, guztiz gramatikalizatu gabe; Donapaleuko kaxiximan ere antzera. Hona adibide zenbait:

Etxepare: *Egundano ezta yčan ez içanen iagoytic // beqhatore hayn andiric ezetare saxuric // bere bidian iauguin vada çuri gomendaturic // vqhen eztuyen barqhamendu çure amorecatic* (102-4)

Nahi duyena hala duque amac semiaganic // Seme honac anhiz daydi amaren amorecatic (108-110)

Emaztiac ez gayz erran ene amorecatic // guiçonec vci baliçate elaydite faltaric (114)

Andre oro laudaceco haren amorecatic (126)

Verce oroz gaynetic hanbat mayte citut nic // mundu oro vzi niro çure amorecatic (194)

Leizarraga: *nehor ezta vtzi duenic etchea, edo anayec, edo arrebac, edo aita, edo ama, edo emaztea, edo haourrac, edo landac, ene eta Euangelioaren amorecatic* (81v)

Baina irabacitan nadutzan gauçac, caltetaco estimatu vkan ditut Christen amorecatic (351)

Eta Halacotz deitzen da Propitiatorio. rom. 3. 25. ceinen amorecatic iaincoa amatigatu içan baita, eta fauore bere fideley ekarten baitraue (Testamentu Berrico hitz eta mincetzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationequin sailean Propitiatorioa sarrean)

Oihenart: *Goldearen amorekati, pot nabarrari* (143)

Donap kat: *maithatzeko Jinkoua gauza guzien gañetik, eta protsimo laguna haïn amoëkatik* (240)

Bestalde, *-gatic* atzikia adizki laguntzaileari edo “izan”-en trinkoari erantsirik xedezko perpausak eraten dira euskara zaharrean, Axularren adibidea lagun: *Bataz, okasinoak okasinoa pitz eztezangatik; eta, berriz, bertzea, eskandalurik eztezangatik, eta munduari ere eztela, ia, heken artean lehen bezalako bekaturik aditzera emaitteagatik* (275). Honelako xedezko perpausak, “*edin” edo “*ezan” adizki laguntzailea dutenak, oraino baliatzen dira, esaterako Aezkoan: *ibil tzitengatik ongi* ‘ongi ibil zaitezen’; *atrutzen tugu tzuka ditengatik* ‘lehortzeko ateratzen ditugu’.

3.20. XVI. mendetik XIX.era bitarteko idazkietan irauan duten aldaerak ageri dira gure idazleetan; esaterako, *bardin* ‘berdin’, egun Zuberoan ohikoa dena eta Nafarroa Garaian Iruñerriraino iristen zena, Etxeparek, Leizarragak, Oihenartek, Tartasek, Maisterrek, Lopezek eta Cazenaveren Garaziko eta Iribarnegarairen Baigorriko ebanjelioek dakarte.

4. Idazkietan gaindi agertuz joan diren berrikuntzak

4.1. XVI. mendean abiaturik dauden berrikuntzak

4.1.1. Lapurdiko euskaran ez da ageri *aĭ > eĭ* asimilazioa diptongoan, baina horretarako joera nabarmena dago Nafarroa Behereko euskaran. Gertakaria zaharra da, lehen idazleetan sumatuko dugu; badirudi, bestalde, bilakabideak partikula gramatikaltan duela emankortasunik gehien; izenetan ageri denean, kontsonante sudurkaria izanen du usu *ĭ* horrek ondotik. Jarraian idazleen adibideak ekarriko ditugu. Etxepare: *gorainzi* (5), *bayçaygu* (12) / *heyec* (236). Leizarraga: *noizpait, baita* / *zenbeit, norbeit*. B. Etxauz: *baitut, baittitut, baita, sainduyan* / *Yeinquari*. Tartasek guti baliatzen du:

gueixtoaren (93) eta *Arima* lanean *beitaude*, *beitrauçu*, *uheitcian*. Lopez: *baitcen* (355), *emaiten* (12), *çunbait* (16) / *beithan* (212) & *beitaco* (221), *seindiac* (354). Laneufville: *cenbait* / *beigitu*, *deiteke*, *beithan*, *seindiaren*. Donap kat: *baigituzte* / *beitzaude*, *beigauzket*, *beikira*. Donam kat: *seindu* (253). Sal SM: *seinduki* (30). Irib SM: *bezein* (35) adibidea dakar, baina hortik goiti adibideetan *aj* ageri da: *baitzen* (21), *gainian* (23), *daiteke* (27), *hatzamaiten* (32). XVIII. mendeko Zuberoan badira arrastoak Maisterren lanean: *beithan* (eskaintza), *beitakitça* ‘baitakizki’ (18); Zuberoari dagokionez ikus ezaugarri honetaz Pello Agirrerren ohar jakingarriak (2001: 691-5).

4.1.2. Hiatusen kokatutako Erdiko bokalen hersketa ere hasirik dago XVI. menderako; Leizarraga eta Oihenart honetan gordetzaila dira, ez baitute disimilazioaren adibiderik. Erdiko bi bokalen artean *e* da hersteke joera gehien duena. Adibideak ugari dira; Etxepare: *berian* (7), *vrthia* (10), *ezagutzia* (19), *gaynian* (54), *neuria* (181) adibide palataletan; belarretan, berriz, disimilatu gabeak dira *bessoan* (146), *gogoa* (148), *Iangoycoa* (110) eta *gaixtoa* (170), baina bilakabidea izan dute *Iangoycua* (10) edo *Ieyncuaz* (198) adibideek. Leizarraga: *artean*, *diradenean* / *ahakoa*, *itsusgoa*, *Iaincoaren*. B. Etxauz: *gabiaz*, *zurian*, *8garrenian*. 1651ko pregarriak: *batassunean* (sarrera), *aitcinean* (24), *denean* (24), *egoquitassunean* (25) / *orhoitçapenian* (1), *creaçalian* (4), *partaletarçunian* (5), *batarçunian* (10); belarretan, berriz: *Iangoicucac* (22). Tartas: *izatia*, *hatsarria*, *etxia*; bokal belarretan ez dirudi Tartasek hersten duenik, *-oa* darabil. Belapeire: *gouria*, *gutianian* ‘gaituenean’ / *gincoaren*, *gincoa*; cf. Agirre (2001: 695-697). Lopez: *basterrian* (355), *çaithiagatic* (355), *uzthia* (355) / *itxasuan* (355), *ourçucac* (357), *onduan* (212), *halakuer* (276). Laneufville: *curutciaren* (5), *dituztenian* (20) edo mugatzailea galdurik duen *acabatcin* (59); belarretan: *gainecoua* (6), *Gincouaren* (5), *girstinoua* (5).

4.1.3. Hasirik daude *u* bokalaren palatalizazio adibide batzuk, baina idazle guztiek ez dute maila bera iristen. Tartasena da palatalizazio mailarik sakonena: *gorpitzza*, *berandia zen*, *batziak* ‘batzuk’ batetik, eta bestetik, *egüargian*, *güdükän*, *zühaintze*, *ilhünpiak*, *ützi*, *güdü...* Andolin Eguzkitzaren grafian (1975). Maila apalagoan dabilta beste idazleak; B. Etxauz: *diqueci*. Oihenart: *gorpitzez* (326). Lopez: *gorpitz* aldaera nagusi da (76, 86, 158...); bi aldiz baizik ez darabil *gorputz* (159, 160), orrialde hurbil eta jarraietan gainera. Laneufville: *batciac*, *dinaren* ‘duenaren’. Goiko bokal biribilaren palatalizazioaren ezaugarri honetan ere, Leizarraga gordetzailago da, haren lanean ez da ageri.

4.1.4. Asimilazioak gertatu dira *i-u* > *u-u* bokal egitura duten hitzetan ere. Hona adibideak; Etxepare: *buluz* (24). B. Etxauz: *zerbutzu*. 1651ko pregarrietan *aphezpicu* (10) dugu, asimilatu gabe. Oihenart: *paradusu* (282). Tartas: *uturria*, *burduiña*, *dutiala*, *buluz*, *paradusucoac*, *çerbutçu*, *çerbutçary*, *apescupu*, *çunçurrectic*, *unguratu*, *badutut*, *dutian*, *dutugun*, *dutuzu*, *dutilla*, *ezkundian*, *ezkunduke*. *Arima* liburukoak dira *uçurri* ‘izurri’ eta *utsiarena* ‘itsuarena’ etsenpluak. Lopez: *cerbitzchuco* (21), asimilatu gabe, baina *ouxu* ‘itsu’ (10) eta *uxu* (128) darabiltza, asimilaturik; aldiz, Etxeparek *itsutarzun* (25) eta Leizarragak *itsutasun* idatzi zuten. Laneufville: *lutukian*, *paraucia*, *utxuki* ‘itsuki’, *uduri*, *hugungarri*, *cerbitzchuco* & *cerbutchaceco*. Ez dakigu “aingeru” ala “aingiru”-tik etorririk, baina bada *ainguru* Etxeparen, 1651ko pregarrietan, Tartasen, Lopezen, Laneufvillen eta Donapaleuko katiximan; Maister zuberotarrak ere *ainguru* (337) dakar.

4.1.5. Lehen idazkietarik ageri da *n* aitzineko *o* bokalaren hersketa; *hula* ere sortu da, baina ez dakigu analogiaz izan den, ala *honela* > *hunela* > *hu(n)(e)la* bilakabideak

eragin duen; hona idazleen berri. Etxepare: *gogo honez* (236), *nontic* (22) / *vnsa* (14), *hunec* (24, 74), *undar* (68); baita *hula* ‘hola’ (238) ere. Leizarraga: *hunetan*, *hunegatic*, *vngui*. B. Etxauz: *hunnen*, *hun* ‘ona’, baina *gizon*, *zoin*. 1651ko pregariak: *vnsa* (9), *hunaren* ‘onaren’ (10), *hunnen* ‘honen’ (2), *huntarçun* (2); baita *hulaco* eta *hulacuaren* (14) ere. Oihenart: *ungi ethorri* (273). Tartas: *huntarik*, *nur*, *zuin*, *ezkuntzian* / *zointan* (115); *gizonak* ere badarabil. Belapeirek, berriz, *honek*, *honi*, *honeki*, *hontan* erakoak darabiltza (Agirre 1996: 809) eta 1676ko *Pronus*-en ere *honen*, *hontara*, *hontacoac* sailekoak ditugu; baita *hon* ‘on’ (33) edo *hona* ‘ona’ (32) ere. Halaz ere, mende erdi geroagoko Maisterren lanean bestela dira gauzak, *u* ageri da: *hounat* (31, 79), *hounki* ‘ongi’ (179) & *hounkiaren* ‘ongiaren’ (119), *houniala* ‘onera’ (ij), *oundouan* (111, 280); *Charlemagne* pastoralean ere *u* dago: *arte hountan* (177). Lopez: *hun* ‘on’ (5), *huntarçun* (451), *hunec* (100), *huni* (12), *nun* (353), *ouncia* (42), *çunbaitec* (277), *hunher* “huñer = oinei” (111), *undar* (222); baita *hulaco* (305) ere; horiekin batean, *liçonkerian* (353) eta *liçonetan* (398) adibideak dakartza. Laneufville: *cumbat* ‘zunbat’ (16), *coundu* (21), *huignac* ‘huiñak’ (43) / *esconçan* (14), *onsa* (67) edo *çoin* ‘zein’ (5); baita *garizoma* (103) ere. Donap kat: *zumbat*, *uneski*, baina *gizona* (246). Caz SM: *untzitan*, *hunec*, *hunikan*; baita *hula* (19) ere. Irib SM: *huni* (22), *huntaco* (28), *untzi* (26).

4.1.6. Lehenbiziko garaiko testuetan dagoeneko *i* epentetiko bat ageri da *-u* bokalean bukatzen diren hitzetako hiatusean; hainbat lekutan bilakabidearen hurrengo urratsa hitzaren hondarreko *u* bokala irenstea izan da. Etxeparerengan adibide epentetikodunak dira guztiak, baina geroagoko joeren iragarle dugu *buria* adibide soildua (245); hona adibide epentetikodunak: *ainguruia* (65), *sainduia* (37), *kantuia* (229), *zuian* ‘zuan’ (244). B. Etxauz: *sainduyan*. Leizarraga eta Oihenart gordetzaila dira honetan ere: beskoiztarrarenak dira *buruac*, *amuä*, *ceruätaco*, *deabruaz*; Oihenartek ez dakar palatalizaziorik, baina silabak lotzeko on zaio olerkietan *negi-* (306) erakoetara jotzea. 1651ko pregarietan palatalizazioa ageri da: *liburian* (1), *diociela* (1), *ditutkien* (3), *ciac* (3), *diena* (4), *maniaren* (5), *ducie* (12), *cerietan* (13), *ordian* (21); bada bestelakorik ere: *orduan* (24).

Bestalde, “*u + e*” hiatusean ere epentesia gertatzen da. Etxepare: *sainduieki* (23), *zueganik* ‘zuengandik’ (65), *zuiendako* (65), *eznuielea* (229). Leizarraga gordeztaileago ageri da: *zuek*, *zuei*, *eztakizue*, *dueno*, *ezazue*.

Zuberoako eragina duten idazleen liburuetan eta Nafarroa Behereko testu berankorretan *-ia* dugu beti, non eta ez den *su* ‘sua’ erako hitz silababakar zenbait, *suia* ematen baitu. Tartas: *ceigñiac* (107), *bekhatia* (53), *satsiaz* (118), *kozia* (118). Lopez: *bildiac* (357), *celia* ‘zerua’ (11). Laneufville: *paraucia* ‘baradizua’ (12). Caz SM: *sendatia* (30), *garbitia* (30). Donap kat: *amultsia* (225). Baigorriren ere hala da; Irib SM: *buriaz* (29), *ezcondia* (21), *itsia* ‘itsua’ (43). Aldiz, Garazi ibarreko Bazkazaneko 1790eko agirian egoera zaharrari eusten zaio: *seinduyaren* (108), *ohoilduyac* (109), eta baita Donamartiriko katiximan ere: *buruya*, *zeruyan* & *zerian*. Orpustanek dio (1991: 124) Baxenabarren 1842ko idazki batean oraino *-uia* zela.

Orobat, “*u + e*” hiatusean emaitza palatalizazioaren bidetik doa; B. Etxauz: *ni-tien*. Oihenart: *diela* (317). Lopez: *guindien* ‘genuen’ (216), *cindien* (249), *beste ordiez* (223), *dien* ‘duen’ (278), *baitkien* ‘baitzuen’ (353). Caz SM.: *dauzie* (21). Espero zitekeenez, Donamartiriko katiximan emaitza asimilatua dugu: *ziziin* ‘zizien, zuten’, *diin* ‘duen’; bokal lotura bera dago *giinean* ‘garenean’ (255) asimilazioan ere, non ibilbideko **girenean* > **gienean* ulertu beharko baita. Asimilazio hori bera ageri da

Baigorriko ebanjelioko adibide batzuetan ere: *ciin* ‘zuen’ (20) & *citiin* ‘zituen’ (38), *zazii* ‘ezazue’ (22, baina *zazie* 24), *ziintzat* ‘zuentzat’ (66), *utzkizii* ‘utz itzazue’ (50). Bestalde, badu *horiik* ‘horiek’ (38) ere.

4.1.7. Adizkia eta atzizkia lotzean bi *e* hiatusean gertatzen direnean *i* epentetiko bat sartzen da tartean; gertakari hau lehen idazkietarik ageri da, baina ez da idazle guztietan sumatzen; batzuegan, gainera, ez da sistematikoa. Hona adibideak. Etxepare: *dayteyela* (6), *dateyela* (43), *duqueyen* (54). Leizarraga: *daitezken* & *daitezkeen*; aldiz, xvii. mende hasierako Materrek “-keien” dakar sistematikoki. Tartas: *zukeien* (34) darabil, baina baita *zukiala* (34) edo *datekiala* (96) ere; *Arima* liburuan *cireteyennac* dakar. Bazkazane 1762: *daitequeela* (170), baina *laitequejenic* (200), *ceçaqueyela* (210). Laneufville: *daitekeien* (9), baina *daitequeenic* (24), *gaiztequeenaren* (30).

Badira honelako epentesirik ez dakarten idazleak ere; Oihenart: *datekiela* (447). Lopez: *çaitekeen* (20), *guitçakeenic* (34), *datekeen* (138). Donapaleu eta Donamartiriko kristau ikasbideetan ez dago *daitekena* baizik.

4.1.8. Aspaldikoak dirudite sinkoparen lehen adibideak, bilakabidea Nafarroa Behere guztian sistematikoki eta adibide ugarirekin gauzatu ez bada ere; egungo Baxenabarreko alderdi batzuetan, gainera, sinkopa adibide gehiago ageri dira beste batzuetan baino; cf. Camino (2004: 463). Hona lekukoen adibide zenbait. Etxepare: *batre* (243), *horla* (188) & *horlako* (169), *andre* (226) vs. *anderia* (72). B. Etxauz: *batre*. Leizarraga: *abrats*, *batre*, *bedratzi*, *drauat*, *draunat*, *drautak*, *draukuk*, *drauka*, *draue*, *drauzugu*, *draukazu* ‘diozu’, *draukuzu*, *draudate*, *drauzkiat*, *drauzkit*, *drauzkigu*... Oihenart: *berzetrako amorioa* (491), non neurriak ere eragin ahal izan baitu laburdura. Tartas: *orotrat* (128), *dro* ‘dio’ (135); baita *Arima* liburuan ere: *sabeltra*, *orotrat ere*, *paubretrat*, baina baita *aberen* ‘abereen’ ere. Maisterren lanean berragertzen da *orotrat ere* (353) aldaera eta baita *direntrat* (4) ere, baina hortik goiti ez da haren lanean sinkoparik ageri; Zuberoko lehen testuetako sinkoparen agerpen ugariagoaz, cf. Agirre (2001: 705-6).

Lopez lanean ez da sinkoparen arrastorik ageri: *aberaxa* (11), *abere* (145), *batere* (150), *andere* (224); Lopezen adizkiak osoagoak dira Nafarroa Beherean xix. mendean Bonapartek esaterako zuketan dakartzan *nitzin* ‘nitizin’ edo *zitzien* ‘zititzien’ aldaerak baino: *niticin* (95), *cititicien* (222). Bazkazane 1762ko predikuetan *aberatx* (190) ageri da. Laneufville: *erten* ‘erraten’ (19). Caz SM: *zaetra* ‘saskikada’ (44), *ertiaz* ‘errateaz’ (48). Caz JJ: *erten* ‘erraten’ (128). Irib SM: *abrats* (80), *korletik* (77), *erten* (37).

Aditz laguntzailearen lehenbiziko silaban gerta litekeen aferesia ere, lehen idazkietan beretan sumatzen da. Etxepare: *igorri’tu* (25), *egotzi tu* (63), *tuzu* (189), vs. *galdu ditut* (184). Leizarraga: *dituk*. B. Etxauz: *baititut*. Lopez: *etcit* (276), *thienian* ‘ditueanean’ (276), *çu* ‘duzu’ (276), *tuçun* (111); dena den, adibide osoagoak ere baditu: *dicit* (228), *dici* (230), *dicie* (229). Zuberoko xvii-xviii. mendeetako berri Agirrerren lanean aurki daiteke (2001: 656-7).

Aferesien maila gora dago, bestalde, Iribarnegaraik itzuli Baigorriko ebanjeliolan: *mazte* (20) & *maztekoa* (51), *chilik* (21) & *childu* (33), *chiichila* ‘ixil-ixila’ (30) —baina badu *ichilik* (53) ere—, *zautuko* (32), *phailer* ‘ephaileei’ (46), *karzen* (51) & *kharri* (58), *khusi* (61) & *kusak* (77), *zarzen* ‘ezartzen’ (66), *churzen* ‘ixurtzen’ (68), *chur dain* (68).

4.1.9. Bokal arteko kontsonante igurzkarrien galera lehen idazkietarik honat ageri da adibideetan. Hona sorta bat; Etxepare: *bide’ituzu* (189). Lopez: *derauuten* (407), *ein* (114), *eraiten* ‘eragiten’ (412), *jaurei* ‘jauregi’ (244).

4.1.10. Nafarroa Behereko lehen idazkietan pluraleko lehen mailako erakuslea soildurik ageri da. Hona adibideak. Etxepare: *hoc* (48); cf. *manamenduyac boyec* (48). 1651ko pregariak: *hoc* (6), *hotçaz* (21), baina baita *hauc* ere, (lehen orriko aurkezpenean dakar *hauc*). Tartas: *hok* (65); cf. *horiec* (69). Lopez: *hoc* (23, 27, 353), *hoen* (406), *hoer* (221); cf. *horiec* (4, 6, 11, 275)... Laneufville: *hoc* (7). Donap kat: *hok* (226); cf. *horiek* (228). Donam kat: *hok*; cf. *horiek*. Sal SM: *hok* (17). Irib SM: *hoc* (22), *hotaz* (23).

Lapurdiko eran dakar erakuslea Oihenartek: *hauk* da absolutiboa eta *hauek* ergatiboa; hona gainerakoak: *hauekin*, *hautako*, *hauzaz*, *hautan*. Leizarragak ere *hauc* (100) dakar, Etxeberri Ziburukoak eta Axularrek bezala. Bazkazaneko 1762ko predikue-tan, *hauc* nahiz *hoc*, bi aldaerak daude: *hauc* (179, 222), *hauc guciac* (223) / *hoc* (198, 217), *hotas* (202).

4.1.11. Absolutiboko hirugarren mailan erakusle plurala *hek* da Nafarroa Beherean. Iritzi orokorraren arabera *haiek* > *heiek* > *heek* > *hek* edo antzeko bilakabide zenbait proposatu ohi da. Julen Manterola ikertzaileak Ipar Euskal Herriko egungo *hek* erakuslea **hek* zahar batetik datorrela pentsatzen du; lekuzko kasuetan *hetan* erakuslea eta deklinabideko *-etan* atzizkia ere batera dakuski. Berebat, Bizkaiko *aek* 'haiek' aldaera zaharrean *a-* osagaia eta *ek* bereiz aztertu nahiko lituzke, erakusleen morfologia diakronikoan bederen (ahoz esana).

Goizik aurkitzen dugu *hek* edo beraren aldaera deklinatu zenbait Nafarroa Beherean; aldaera luzeagoak ere badira garai zaharrean. Hona idazleak banaka. Etxepare: *hequi* 'haiekin' (226); cf. *heyec* (236). Leizarraga: *hec*, *hetan*; cf. *hayen*. 1651ko pregariak: *hec* (3), *hequin* (10); cf. *heien* (11). Oihenart: Orpustanen arabera (1993: 123), absolutiborako *hek* baliatzen du (Altuna & Mujika 2003: 459), baina ergatiborako *heiek* (514). Tartas: *hek* (57); cf. *haietara* (116). Belapeire: *hek*; cf. *hayec*, biak ergatiboak, absolutiboa *hurak* baita. Lopez: *hec* (27, 28, 120); cf. *heen* (319), *heendaco* (7). Donapaleuko eta Donamartiriko katiximak: *hek*. Caz JJ: *hek* (113, 135). Baigorriko Iribarnegarairen ebanjelioan ere *hek* (22), *hetan* (24) edo *hetat* (35) dugu, baina baita *heen* (33, 35) ere. Salaberri Ibarrolakoak *hekiei* 'haiei' (18) dakar datiboan, zeina ez baita Nafarroa Behereko tradizioan ageri, Lapurdikoan baizik: herrialde honetako kristau ikasbideetan ditugu (*h)ekiek* abs., (*h)ekiek* erg., *hekiei* & *hekeri*, *hekiei*, *hekiekin*, *ekientzat*, (*h)ekietaz* (Pagola, Alkiza, Beola, Iribar & Iribar 1994: 534-538).

Ikus, bestalde, 5.1.13. §-n *hek* / *hurak* lehia idazle baxenabartarretan.

4.1.12. Metatesia ageri da aditz nagusia eta laguntzailea elkartzen diren egitura zenbaitetan. Etxeparerena da *ezarteyntu* (128) adibidea eta Laneufville katiximan ditugu, berriz, *pintatcein tuste* (28), *ençutein tu* (68), *eçagutcein tuçu* (55) edo *complitcein tielaric* (78). Bazkazaneko 1762ko predikuek ere badakarte: *hilceintu* (194), *borratceintu* (203). Aldiz, Lopezen lanean *jalguitcen tuçu* (79) eta horren tankerakoak ditugu, metatesirik gabeak. Ezaguna da metatesi hau Lapurdin, esaterako Axularren lanean: *betatzeintu* 'betetzen ditu' (196).

4.1.13. Aginte aditzetako aferesiak eta beren eraginez sortu diren fusioak Nafarroa Behereko lehen idazkietan sumatzen dira; soiltze honetan badira mailak ere. Etxeparek eite honetakoak darabiltza: *uztazu* (197) & *euztazu* (203), *erakustak* (247); badu Tartasek honelakorik ere: *hartçaçu* (91); hori bera dakar Maisterrek ere: *harçaçu* (13). Etxepareren *ikhustzu* (239) adibidean beste soiltze maila bat gehiago

dakusagu, Tartasen *eçarçu* adibidean bezala (1996 [1672]: 52), biak *-i* sailekoak izanik; berriz ere, Tartasek bezala, Maisterrek *eçarçu* (89) dakar.

Leizarragaz geroztik nabarmenak dira adizki laguntzaileko osagai txistukaria galdurik duten fusioak: *ikusak*, *egotzak*, *idokak*, *erakutsak*, *erosazue*, *sinhetsak*, *eraitsazue*, *igorrak*, beskoiztarrarenak dira guztiak. Lopez: *atchikaçu* (279), *idecaçu* (240) vs. *harçaçu* (111) eta *igor eçaçu* (226) osoagoak. XIX. mendean ere aldaerarik soilduenak ditugu idazkietan. Caz SM: *khen azu* (25), *igorr azu* (46), *atheä azu* (50), *har azu* (50), *ukhan azu* (55). Caz JJ: *ikhüs azu* (116), *aurthik azu* (128). Irib SM: *aurthikazu* (55), *utzazu* (28), *motchazu* (28), *harrazu* (60). Ordea, Sal SM-k *hartzazu* (11) dakar.

4.1.14. Lehen idazkietarik honat trataera alokutiboak azaltzen dira Nafarroa Behereko idazkietan. Etxeparek zuketa erakusten du garden: *minzatzeko zurekila gau bat nahi nikezi* (155) eta 1584an Beltran Etxauzkoak ere berdin: *hortic yalguiz geroz, çamariac penxaraciten dirauztazu, nitien arropa guciac higatu baititut, eta enici pagatu nahi*. Lopezena zuketaren idazki paradigmaticoa da: *Seint Dorotheac erraiten diracoçu: aithor dicit net eri ehenhaçale hun bat cirela eta arrangurossa, bona etcit ikuzten orano Fraide behar beçalaco bat cirela* (15). Donamartiriko katiximan ere zuketa ageri da: *gisa berian akusatzen nuzu oäi eta bethi Jinkuari ein dituan bekhatu guziez eta galdeiten diakozept barkhamendia* (272). Cazenavek ere badakar zuketa; Jondoni Juane-ren apokalipsian batetik: *Ikhusi nizin gero zeria idokiik eta agertu zuzun zamari churi bat eta hain gainian zena deitzen zuun fidela eta egiazkua, zoinak juyatzen eta phartidatzen baitu zuzenki* (134), eta baita San Mateoren ebanjelioan ere: *barka itsasuain erdian hur kolpek bilinbaka ziailazien* (44).

Xuketa, berriz, Donamartiriko katiximan ageri zaigu: *Alta debozione handia ukhan behaüchu haan dako eta egun guziez hai gomenda chite* (261).

4.1.15. Morfema datiboa adizkian errepikaturik agertzea gauza arrunta izan da ekialdeko euskalkietan; zubererak eta Errokariko mintzoak nabarmen baliatu dute bilakabide hau. Guk bederen, ez dugu Nafarroa Beherean gertakari honen arrastorik aurkitu. Hona Lapurdiko eta Zuberoako idazleen adibideak. Leizarraga: *çaitadac* ‘zaidak’ (97), *çaitadan & çaitadala* (276), non *çaitadan* adizkiak ‘zaidan’ eta ‘zitaidan’, bi adierak izan baititzake. Belapeire: *zaitzadan* ‘zaidkidan’.

4.1.16. Bai / ez galderetan eguzkialdeko euskalkietan *-a* morfema atxiki zaio hala aditz trinkoari nola adizki laguntzaileari. Berrikuntza hau lehenbiziko testuetan ageri da Nafarroa Beherean. Hona idazleen jokabidea. Etxepare: *Beti ere vehar duta nic çugatic dolore* (158). Belapeire: *Ordian Iesus-Christen corpitz, eta odol sacratiac adoratu behar direya?* (71). Lopez: *Guc estiçakeguia sofri proximuaren falta arhinac offensuric gabe edo haren contre samurtu gabe?* (433); *Eztucea ordian hautemaiten edo nabaritzen cien aldian diren Ainguru eta Arcangelu salduac, eta errespethuz Celuco eta lurreco oroz gahnheco Naussiaren aitcinian ikara daudenac?* (255). Donam kat: *Eta ordian behaütea hil guziek phiztu?* (258). Irib SM: *Nik behaut zutaz batheatia izan eta zu heldu zirea eneamat?* (25).

4.1.17. Galdegaia ezkerrean dutelarik, adizki laguntzailea aditz nagusiaren aitzinean ezartzeko aukera dago Ipar Euskal Herriko mintzoetan. Nafarroa Behereko idazkietan garden ageri da ezaugarria. Etxepare: *orai dute ikhasiren* (257); *orai dute phorogatu* (253); *sobera digizi egin bekhatu* (199). Caz JJ: *ezik hori izie mehexi* (130). Zuberoan ere bada adibiderik Maisterren lanean: *Jincouari da eman ajutatcia, eta ahalke orotatic libratcia* (94); *eta hec die borogatcen, cer eguiaren eçpiritiac erraiten deyen* (148).

4.2. XVII. mendean abiatuak dauden berrikuntzak

4.2.1. Zenbatzaileetan *batzuak* aldaera absolutiboa aipa daiteke, pluraleko mugatzailea atxikirik duena, betiere *bertze* izenordaina ondoan duelarik. Mikoletak badiu adibideak eta gure inguruan Tartasenak aipa daitezke: *batçiac gora, bertçiac behera ioaiten çirela* (47). Mende bete geroago ere ageri dira; hona Lopezenak: *batciac eta besthiac emeki emeki giten* (39); *batciac leheneco becathiec ikaratu behar ticie, besthiac beca-tura erorteco beldurac* (410); Laneufville: *Ez, batciac egon dira, erori dira berciac beren orguliaz* (28); *bi suertetaco dira, batciac spiritualac, eta berciac corporalac* (138). Martin Maister zuberotarraren 1757ko liburuan, berriz, *batçac eta bestiac* (48) ageri da absolutiboan; hona beste kasuetan ere: *ceren batcec, edo bestec desplacer eguinen beiteye* (82); *batcên... eta bestêna* (50); *batcêtan... bestêtan* (50), *batcetrat, edo bestetrat* (321).

4.2.2. Aspektu puntukaria adierazten duten adizki perifrastikoak baliatzen dira XVII. mendean “jin” eta “joan” aditzen kasuan. Hona idazleen adibideak. Tartas: *jiten dena* ‘daugiena, datorrena’ *ezta hanbat lûze izanen* (79); *gendé hec consideraturic batçiac gora, bertçiac behera ioaiten çirela* ‘zihoazela’, *oihu egin dut* (47). Bazkazane 1762: *eta presentequin jiten guira haren adoratcera* (217); *bi nacione suerte ciren munduyan, biac Abrahamenganic jiten cirenac* (217). Lopez: *hec utciric labur içaithiagatic, jiten nis* ‘nator’ *Cassianec bertuthe horren perfeccionera heltceco erakasten derauskigun çazpi graduetaric lehen hirouren explicatcera* (355); *eguin cicin meciaren eitera cerbitzchari hura joaiten celaric* ‘zihoalarik’, *igaran çadin Eliça baten aldian* (247). Laneufville: *Ez, ceren haren Contricionia ezpailicategue dolu natural bat becic, edo fedeti jiten esten bat* (146). Donap kat: *Eta aldarian egoiten dena nor da?* (233); *dena den, baliteke hondarreko adibide honek ohikotasuna adieraztea, eta “egon” aditzari dagokio, gainera.*

4.2.3. *-tu* ez den beste partizipio atzizki bat duten aditzek ez dute Nafarroa Behereko euskara zaharrean aditz-izena *-tze* egiten, *-te* baizik; XIX. mendean ematen du nagusitzen dela *-tzen*; Nafarroa Behereko ekialdean, oraino ere bada *-ten* egungo ahozko mintzoan. Hona idazleen adibideak. Etxepare: *ialguiten* (122). Leizarraga: *ethortera, edukitera*. 1651ko pregarietan bietarik dator: *erortceco* (16) vs. *eçartera* (22). Oihenart: *idukitera* (437). Tartas: *idoquiteco* (49), *igorraitia* (144), *erorten* (47, 91) —baita *erortia* ere—, *ezarten* (65, 89), *ebilten* (55), *honkiten* (88), *edükiten, usikiten, jaikitian, jalkitian*; baina badiu beste sailekoak ere: *ekhartzten* (77), *ibiltzen* (79); ez daiteke *irakurtzen* (78) aintzat har, “irakurtu” baita oinarria. 1651ko pregarietan eta Oihenarten lanean baliteke Lapurdiko eragina izatea *-tze* horren erantzule, baina ez da ziurta daitekeen gauza.

Belapeire: *ezarte*. Lopez: *jarten* (223), *joiten* (24), *ibilthia* (276), *atchiquiten* (278), *erorten* (432), *baraskariten ari* (444), *idireiten* (356). Laneufville: *jarten* (103), *erortera* (12), *eçarten* (158) vs. *igortceco* (48) edo *ecartcen* liburuaren hasierako *Manamendia* atalean. XIX. mendean badirudi aldaketa gauzaturik dela. Donap kat: *ekhartzten* (232), *ezartzten* (241). Donib kat: *ekhartzten* (155), *e(r)ortzen* (162), *ezartzten* (167). Caz SM: *ekhartzten* (29), *bethartzten* (41), *eortzen* ‘erortzen’ (50). Irib SM: *iorzen* ‘igortzen’ (22), *karzen* ‘ekartzten’ (51), *erorzen* (54), *zarzen* ‘ezartzten’ (66), *churzen* ‘ixurtzen’ (68). Ikus gai honetaz Blanca Urgellen artikulu interesgarria (2006).

Aditz-izen inesiboa “erazi” aditzak hartzen duenean, *eraciten* aldaera ageri zaigu, esaterako Leizarragaren lanean; geroago ere badira honelakoak: Lopezek *araciten*

dakar (213, 233), esaterako, baina badakartza *aracitceco* (20, 21, 24, 436) erakoak ere; egia esan, 1651ko pregarietan dagoeneko *har aracitcen* (25) azaltzen da; Lopezen lanean bezala, Laneufvilleren kateximan *maitaracicen* (145) era dugu; xviii. mendean Zuberoan ere honela da, Maisterren itzulpenean bederen: *erabil eracitcen deicu* (23), baina lehenago Belapeirek *eraziten* baliatzen zuen.

4.2.4. Agintezko aditz perifrastiko batzuk, xvi. mendean ageri ez zirenak, “izan” eta “ukan” aditzei dagozkien *izan hadi* eta *ukan ezak* hain zuzen ere, xvii. mendean agertzen hasi ziren (Zulaika 1999: 806); ikus sistema zaharragoari dagozkion Leizarragaren *aizen*, *zaretan* edo *auk*, *aun*, *auzue*: *habil baquerequin*, *eta aicén sendo eure plagatic* (69v); *çaretan bada çuec perfect*, *çuen Aita ceruëtan dena perfect den beçala* (9); *auc pietate guçaz*, *David-en semeá* (16); *alabá aun bihotz on eure fedecac sendatu au* (119); *hunetacotz bihotz on auçue*, *guiçonac* (262v).

4.2.5. Jakina denez, aditz sintagman *ahal* edo *ezin* partikulak baliatzen direnean, autore zaharren eta ondokoen erabilera ez da berdina. Lapurtera klasikoan “*edin” eta “*ezan” oinarrietako adizkiak edo aditz trinkoak —“izan” eta “*edun”-en trinkoak barne— baliatu ziren *ahal* partikularekin; Sarasolak dioenez, Tartas bide da “izan” eta “*edun” oinarrietako adizki perifrastikoeekin *ahal* partikula baliatu zuen lehen idazlea (1991 [1986]: 24-5). Oihenarten erabileran sistema zaharren adibideak ageri zaizkigu: *Erranen duta? ahal dezaket // egia dena bezala* (305); hona beste bat: *Zein ahal den egiati // zuk bezi ehork etziakizu* (362).

Hona orain Tartasen erabilera berritzailea: *bere bicia salvatcen ahal cialaric oiñu eta heyagora eguin balu* (1996 [1672]: 46). Baita beste adibide bat ere: *çombat ere barazcaldu gabé edo ondoan gauça apurra edo iaten edo edaten ahal baitugu* (1996 [1672]: 71). xviii. mendean indarra hartu du Nafarroa Beherean *ahal* = *ezin* + “izan” = “*edun” aditzen perifrasiaren moldeak, Lopezen itzulpen lana lekuko: *Hori duçu ukeiten ahal dugun bideric hobena* (10); *examena ussatu tenoretan ecin eguin badugu* (16). Ondoko adibideak xix. mendekoak ditugu; Sal SM: *sendotzen ahal nuzu* (40); *ezin sendotu dute* (103). Sarasolak dakarrenez (1991 [1986]: 25) Lapurdiko literatura xix. mendeko sistema berrira iraganik dago: *sinhesten ahal duzu ez dutala erortzera utziko zure hitzetarik bat xoilki* darabil Jean-Baptiste Elizanburu saratarrak.

Sistema zaharreko adibideak ugari dira; esaterako, 1651ko pregariek *ahal deçaquetelaric* (26) dakarte. Leizarraga batek, esaterako, aditz trinkoek gain —*baina deus ahal badaguic*, *hel aquigu*, *guçaz compassione harturic* (78v); *hunec ahal duena eguin du* (90)— “*edin”, “*ezan” edo “-iro-” oinarrietako adizkiak baliatzen ditu ia beti: *chahu ahal neçaquec* (108v); *suscita ahal dieçaqueola* (4v); *chahu ahal niroc* (13); *eta nor salua ahal daite?* (143). Beskoiztarraren Bibliaren itzulpena honelakoez josirik dago, baina badira erabilera guti batzuk “izan” eta “*edun” aditza perifrasiaren ageri dutenak: *nequez batelaren iabe içan ahal guenen* (262v); *ecen ethorri da haren hiraren egun handia: eta nor da iguriquiren ahal duena?* (438). Lehen adibidean aspektu burutua dugu eta bigarrenean geroa; hartara, *ahal*-ekin batean doan adizki laguntzaila jokatzean aditz nagusiaren aspektuak baldintza zenbait ezartzea ere baliteke.

Beste partikula batek ere, *ezin*-ek, arestian aipatu dugun *ahal*-ek bezala jokatzean du; Leizarragaren adibideak baliatuko ditugu berriz ere: *ceren ecin hurbil baitzaquidizquion* (62v); *ecin iragan baitzaiten bide hartaric* (14). Baditu salbuespen batzuk: *eta presentatu diraeat hura hire discipuluey, eta ecin sendatu dié* (33); *Cergatic guc ecin campora egotzi vkan dugu hura?* (33); *Orembat ecin veillatu duçue enequin?* (53);

Eta ecin eguin çuen han verthuteric batre (70v). Berriz ere badirudi adibide hauetan aspektu burutua dugula eta baduela honek eragina laguntzailearen oinarria hartzerakoan, baina bego gai hau adituentzat.

Etxepareren *ahal*-en erabileraren adibideak dira honakoak: *Bearnora gabetaric egon abal inçanden* (228); *arima gaixoa dabilela norat abal daguien* (26); *ez bat ori abal duquet ezetare vercia* (136); *mirayl bat nic abal banu hala luyen donoa* (142); *çu eta ni elgarrequi vnsa abal guinate* (222). Besteok ezin-enak dira: *ecin dateyela salbu* (42); *ecin ayte gayzqui bezi prouecha* (46); *ecin leçan inbia* (94); *berce videric ecin date hobenari beguira* (28); *eta guero obororic puncela ecin dirate* (104); *ecin date ehor çure vardinic* (106); *ecyn nuque hura veçayn mayteric* (158); *çu eta ni elgarrequi vnsa ecin guynate* (218); *ehor ecin liçate* (222); *egun oroz ecin vada aste oroz igandian* (24). Gai honetaz Esther Zulaikak egin duen formalizazioa ikus daiteke (1999: 527-545).

4.3. XVIII. mendean abiatuak dauden berrikuntzak

4.3.1. “Egon” aditzaren bokal asimilazioa abiatuak dago XVIII. mendeko adizkietan. Etxepare batek, esaterako, ez darabil adibide asimilaturik, baina hona Lopezen 1782ko emaitzak: *doonian* ‘dagoenean’ (110), *doola* ‘dagoela’ (275), *çoola* ‘zegoela’ (118), *diooçu* ‘diagozu’ (20). Baditu adibide osoagoak ere: *daguen* (276, 405), *diagoçu* (276). Donap kat: *beito* ‘baitago’, *dola* ‘dagoela’, *badoya?* ‘ba ote dago?’ (245). Caz JJ: *noon* ‘nagoen’ (114), *nindoolaik* ‘nindagoelarik’ (128). Testu berrietan badira asimilaziorik gabeko adibide osoagoak ere: Donamartiriko katiximakoa da *daola* (254). Baigorriko ebanjelioan ere ez dago asimilaziorik: *daona* (31), *zaola* (34); baina *noona* ‘norena’ (65) eta *badakoo* ‘badakogu, badiogu’ (62) dakartza.

4.3.2. Nor Nori Nork aditz saileko adizkien egiturak, sinkopak sinkopa, osorik zirauen XVI eta XVII. mendeetako idazleetan, baina ez zuen horrela jarraitu XVIII. mendea arte: *-era-* atala galdurik, mende honetako idazkietan bederen laburtzpen gogorak jasan zituen, gerora XIX. mendean agertuko diren tankeran gelditurik; idazlerik idazle joanen gara bilakaera hurbiletik jarraitzeko.

Etxepare: *derautazu* (187) & *daraudazu* (203) & *deraudazu* (218); *deraut* (142, 234) & *daraut* (160); *badaraie* ‘badiate’ (245), *daraiela* ‘diela’ (51); horiekin batera “*io” erako adizki bat ere badakar idazle honek: *heuskarari eman dio* (251). Honelakoak ditugu 1651ko pregarietan ere: *diogu* (2, 12), *dioçagula* (3), *dioçagun* (12), *diociela* (20, 22), *dioçacie* (20); beste saila ere badarabilte pregariek: *daroe* ‘die’ (sarrera), *daragute* ‘digute’ (6), *darauzquiula* (8), *darozquigu* (9), *darauciet* (9), *daraçogu* (10), *daratçogun* ‘dizkiogun’ (13), *daroenean* ‘dienean’ (25), *placer daraen eman* (10), aginte adieran, ‘eman diezaien’.

Leizarragaren lanean nabarmena da oraineko adizkietako *-e-*ren sinkopa, baina hortik goiti egiturak osorik jarraitzen du: *ukan draue*, *eztraukeon gizona*, *draukat* ‘diot’, *drauat*, *draumat*, *drautak*, *draukuk*, *drauka*, *draue*, *drauzugu*, *draukazu* ‘diozu’, *draukuzu*, *draudate*, *drauzkiat*, *drauzkit*, *drauzkigu*, *gendrauzuen*, baina baita *nerauzuen*, *nerauen*, *zeraukun* edo *nerauzkizuen* ere. B. Etxauz: *darauzut* & *darauzdala*, *darakodala* ‘diodala’, *daraudala* ‘didala’, *dirauztazu* ‘dizkit’ zuketan —Axular baten *derauzkit*—, *dirakozut* ‘diot’ zuketan. Oihenart: *derautazu* (312), *derauzdanean* (334); Tartasek ere adibide sinkopadunak dakartza: *drauzut*, *drauko* ‘dio’, *zeraukoten*, *egiten drauküla* (144); baditu Tartasek “*io” erako adizkiak ere: *baitio*, *zioten*.

Lopezek oraino egitura zaharrari eusten dio —*ceracola* (218, 415); *deracoçu* (418), *derakot* (25), *derauçut* (126), *derauciet* (29), *deraaçu* (125), *dirauskigu* ‘dizkigu’ (115) edo hirugarren pertsona pluraleko datiboa duen *derestenian* ‘dizkietean’ (120)—, baina Laneufvilleren katiximan egitura laburragoak eta bilakatuagoak datoz, Nafarroa Behereko ahozko egungo adizkien antza dutenak: *daucogu* ‘diogu’, *dazcogun* ‘dizkiogun’, *dauzugu*, *baitaut* ‘baitit’; xedezkoa da, bestalde, *dauzkiuzun* ‘diezazkiguzun’. XIX. mendeko idazkietan guztiz falta da *-era-* atala Nor Nori Nork saileko adizkietan. Donam kat: *dauzkitzut* ‘dizkitzut’, *datazula* ‘didazula’, *daukun* ‘diguñ’. Caz JJ: *dakola* ‘diola’ (139).

4.3.3. Etorkizuneko aditz formetan bokalarteko sudurkaria galtzen duten lehen adibide idatziak XVIII. mendekoak dira. Lopezen lanean sudurkaria ageri da —*içanen* (10, 17), *emanen* (11, 15), *joanen* (20)—, eta Bazkazaneko 1762ko predikuek *içanen* (183) dakarte, baina Laneufvilleren katiximan sudurkaririk gabeko aldaerak ditugu: *icaeen* ‘izanen’ (60), *jain* ‘janen’ (105), nahiz sudurkaridunak ere baliatzen dituen: *jouanen* (60), *oukenen* (60); bestalde, *equinen* (60) adibidez esan dezagun, etorkizuneko aditzetako sudurkaria galtzen den eskualdeetan aditz honek ez duela sudurkaria sekula galtzen, ez dela “egien” bezalakorik inon ageri. XIX. menderako galera gauzatu da. Donap kat: *izain* (240), *emain* (242). Donam kat: *emaan* (253), *jiiin* (258), *jakiin* (259). Irib SM: *emain* (25), *yain* (31), *izain* (39), *hatzemain* (32).

4.3.4. Beriain nafarraren, Axular eta Ziburuko Etxeberri lapurtarren, Materren —*hautaz*-en agerraldi bat badu ere— edo Zuberoako Belapeireren XVII. mendeko eta Maisterren XVIII.eko idazkietan gertatzen den bezala, *-(t)az* da erakusleen eta ize-nordain pertsonalen instrumentaleko atzizkia Nafarroa Behereko testu zaharretan. Laneufville-ren katiximan ere atzizki hori bera ageri da, baina *-taz*-en adibideekin batean; *-(t)az* aldaera hau da XIX. mendeko idazkietan Nafarroa Beherean gailentzen dena; hona idazleen erabileren adibide sorta bat. Etxepare: *harçaz* (12, 56), *nizaz* (65), *zuzaz* (171). Leizarraga: *zuezaz*, *hizaz*, *zerzaz*. B. Etxauz: *hunezaz*. 1651ko pregariak: *hotçaz* (21), *harçaz* (11). Oihenart: *nizaz* (306), *zuzaz* (306), *hauzaz* (343). Tartas: *honzaz* (74), *hontzaz* (82), *harzatz* (78), *züzatz* (146), betiere Andolin Eguzkitzaren edizioan. Belapeire: *hetçaz*, *hitçaz*, *beratçaz*, *hartçaz*, *honçaz*, *hortçaz*, *hayetçaz*. Lopez: *gutçaz* (19, 40), *nitçaz* (57), *hartçaz* (354), *hortçaz* (251). Laneufville: *çoinças* (21), baina *hetaz* & *hotaz* (biak 1740ko manamenduaren pasartean). 1762ko Bazkazaneko predikuetan ere ezaugarri berria nahiz zaharra nahaska datoz, *-taz* ugariago bada ere: *nitaz* (172), *hetaz* (175), *hetaz* (191, 212), *hortaz* (201), *hotaz* (202), *huntas* (231) / *hetças* (175), *harçaz* (211), *hartçaz* (214, 216). XIX. mendean aldaera berriak ageri dira. Donap kat: *hetaz*. Caz SM: *zietaz* (45), *nitaz* (46). Irib SM: *nitaz* (38), *hitaz* (58), *gutaz* (61), *hartaz* (48), *hortaz* (55), *hotaz* (23), *hetaz* (49), *certaz* (31).

4.3.5. Euskal Herriko mendebaleko nahiz erdialdeko autore zaharretan —cf. RS-ko *ebili* eta *ekusi*, esaterako— eta egun nagusiki ekialdekoetan ageri den *e-* aditz aurrizkia, zenbait aditzetan *i-* bilakaturik dago Nafarroa Behereko XVIII. mendeko idazleetan; aitortzekoa da, halaz ere, lehenago, Belapeire zuberotarraren katiximan ere *ebili* & *ibili* erako txandaketak ageri direla eta idazle honek *ikhusi* dakarrela beti. Hona idazleak banaka; Etxepare: *ecusteaz* (30), *ebiliren* (60). Leizarraga: *ebil* & *ebilten*. Tartas: *ebilten* (55), *egorri* (101) —Materrek ere *egor* darabil—; *Arima* liburuan *ecuci* ‘ikuzi’ edo *eguruqui* ‘iguriki, itxaron’ adibideak aipa daitezke. Behin Lopezen lanera iritsi orduko, aldaketa gauzaturik dagoela ageri da —*ikussi* (17), *ibili* (279), *igo-*

rrri (176)— eta halaxe jarraituko du XIX. mendeko idazkietan ere. Donam kat: *igorri* (270). Caz JJ: *ikhus* (116), *igorrak* (109). Caz SM: *ikhusaáz* (39). Sal SM: *ibiltzen* (86), *ikhussiko* (145), *igorten* (55). Irib SM: *iorzen* (22), baina *eiltzera* (35) & *eiltzen* (49).

4.3.6. Ahaleko egitura iragangaitzak eratzeko “*edin”-etik datozen *-ke* gabeko adizkiak ageri zaizkigu XVIII. mendea bitarte Nafarroa Beherean, baina mende honen bukaeran, nagusi den eredu zaharraren ondoan, *-ke*-ren agerraldi guti batzuk ditugu Lopezen lanean; Laneufville katiximan ere *-ke*-dunak ditugu adizkiak. Ondoko aldian adizki hauei, ordura artean indeterminazioa edo mugagabetasuna adierazten zuen *-ke* morfema erantsi zitzaizen (Lafon 1980 [1943]: 448 eta 452). Ikus dezagun idazleen jokabidea:

Etxeparek “ite”-ren bidezko ahaleko egiturak osatzen ditu: *ecin deusere scriba dayteyela* (6); *gayça bertan sor dayte* (135); *gaixtoequi ecin ayte gayzqui beci prouecha* (46); *iamas çurequila enaynde enoya* ‘ez nintekte neka’ (198); *duda gabe eror naynde han berian hilboça* (146); *ecin damna nayndeyela cinesten dut segurqui* (108); *harequila egoytiaz ezpaneynde enoya* ‘ez banintekte’ (152); hona iraganeko adibide bat: *ecin scriba çayteyen* (252). Leizarraga: *eta ecin ere daite; eçagut ahal daitena; naite, aite, ventura leite & laite; neinde*. Oihenart: *begira nezak ur emeti, nihaur niaitek lasterreti* (97); *bat enaint ehun // urtez behin zurekila* (334). Lafittek zioen berdin dela *nainde* eta *neinde*; Patxi Altuna zenak interpretazio bat eman zuen *nainde* (Etxepare), *neinde* (Leizarraga) eta *nainte* (Oihenart) aldaerak metatesiaren bidez argitzeko: **nandite* > **nadinte* > *nainte* (1992: 1218).

Belapeire: *Nor guertha daite dohaxu?* Lopez: *beste anitz gauça chahutarçunaren laudoriotan ekar ahal laite* (355); *baitaite* (125), *daiteenaz* (113), *daiteela* (241), *dieieteçu* ‘daitezke’ zuketan (27). Adibide guti dira Lopezen lanean *daiteke*-renak edo kidekoenak: *daiteke* (436), *daitekeela* (437), *espaikitake* (445). Oro har, *dieieteçu* da Lopezek ibiltzen duena. Bazkazane 1762: *causi daite* (214) / *daiteque* (170, 182, 227) & *daitequeela* (170). Laneufville: *ezpailaite* (124) / *daitequeenic* (24) & *deiteque* (37), *gaitztequeenaren* (30). XIX. mendean eredu berria nagusitu da. Donap kat: *daitekena* (229), *beitaiteke* (236). Donam kat: *daitekena* (257). Donib kat: *daitekezu* (143). Caz SM: *daiteke* (39).

Zuberoan ere XVIII. mendean bi erak bizirik ditugu, Maisterren lana lekuko: *guiçonnen arraçoua flacu da, eta ingana ahal daite, eguiaço fedia aldiç eçtaite ingana* (404); *bena eçtiteçu hori içan* (379); *guiçonac beraurganic deus houn[i]c eçtiala, eta eçtaitiala deuseç ere glorifica* (tablan cij) / *egun eta oren oroç, hullant ahal daiteke profeitableki* (375); *eta çoumbat ere, eçpeikiteke behar gunukian chahutarçunareki bici ahal, orotrat ere emaguçu goure bekhatu eguinen behar den beçala nigarstatceco gracia* (383).

4.3.7. Agintezko Nor Nori Nork aditz saileko adizkietan, subjektua bigarren pertsona delarik, *d-* marka ez da lehenbiziko idazleen lanetan ageri: XVIII. mendeko bigarren zatian ditugu lehenbiziko agerraldiak. Lapurdin agerpena goiztiarragoa da: XVII. mende hasierako Materreren katiximan *diazadazu* ‘iezadazu’ aldaera usu errepikatzen da eta Etxeberri Ziburukoak *diezadazu* baliatzen du; Gazteluzarrenak dira, berriz, *egor dietçaquigutçu* (25), *erakuts dietçagutçu* (25) edo *har detzatzu* ‘har itzazu’ (27).

Hona idazlerik idazle baxenabartarren erabileraren berri. Etxepare: *yaçadaçu* (20). Leizarraga: *iezadak, iezok, iezaguk, iezadan, iezadazue, ietzadak, ietzadazue*.

Lopez: *eçadaçu* (24, 116, 128), *uken ezaguzu* (383). Bazkazane 1762: *errenda dieçadacu* (190), *errenda deçadaçu* (191). Laneufville: *ezaguzu* (65), baina baita *diçaguçu* ‘iezazkiguzu’ (12, 71) ere. Donam kat: *eman ezaüzu* (252), *ezaäxu* (256). Donap kat: *barkha dazkiautzu* (224). Caz SM: *eman ezaüzu* (27), baina baita *idok dezaüzu* (66) erabilera ere; cf. *manatzen dauzut erran dezauzun* (71), subjuntiboko adibidea, non *d-* hori jatorrizkoa baita. Maister zuberotarrak agintezkoetan aldaera zaharra darabil: *eracoux eçadaçu bide chuchena* (359); xedezkoetan darabil *d-*: *cer nahibeita gaiça eman diaçadaçun* (365).

4.3.8. Egungo mintzoan, morfema datiboa duten iraganeko adizki laguntzailen erdian, oihartzun zenbait dela bide *n* bat ageri da Nafarroa Behereko mendebalean, baina bereziki Lapurdiko ekialdean eta erdialdean gertatzen da bilakabide hau: *zankon* ‘zìon’, *ginankon* ‘genion’, *zauntan* ‘zìdan’, *zankon* ‘zìtzaion’ erako adizkiez dihardugu. Honelakorik ez da ageri euskara zaharrean Nafarroa Beherean, baina Bazkazanen agertu 1762ko prediku batzuetan badira arrasto batzuk “egon” aditzean eta “izan”-en Nor Nori aditz sailean: *çangon* ‘zegoen’ & *çangola* ‘zegoela’ (211), *çangonian* (222), baina bada *çagon* (224) ere. Hauekin batean, *cenbat gosta behar çauñçun* ‘zenbat kosta behar zitzaizun’ (211) adibidea dugu.

4.3.9. Aspektu puntukaria adierazten duten adizki perifrastikoak ageri zaizkigu XVIII. mendean “egon” edo “ekarri” aditzetan. Lopez: *Gincoaren cerbitzchari batec behin ikussi ciela Ainguri saldo handi bat, arropa arguitcen çuten batzçuz bestithiac, bet betan Celutic geuzten, Aldariaren ingurian herrocan jarteco, han errespetu handireki egoiten cirela ‘zeudela’ batbedera bere Erregeren aiccinian egoiten den beçala* (254); *Beda Author errespetagarriac hori iduri den exemplu bat ekarten dici ‘dakar’ bere Anglaterraco Eliçaren Istorian* (253-4).

4.3.10. XVIII. mendean ageri dira lehenbiziko aldiz *anaie*, *entzun*, *arno* edo *arrats* & *arratsalde* ordezkatu zituzten *anaia*, *intzun*, *ano* eta *ats* & *atsalde* aldaera berriagoak. Idazleen lanean gaindi ederki jarraitzen zaie arrastoa aldaketa hauei:

Etxepare: *anayetu* / Leizarraga: *anaie* & *anayec* / B. Etxauz: *anaie* & *anaye* / Tartas: *anaie* / Maister: *anaye* (63, 369) / Lopez: *anaye* & *anaya* / Irib SM: *bi anea* (26); Erdi Aroan aldaera ezaguna da *anaie* eta gerora ere Zuberoan honela erabili da.

Etxepare: *entzun* (120) / Leizarraga: *entzun* / 1651ko pregariak: *ençun* (7, 22) / Tartas: *enzün* (127) / Maister: *entçun* (70) / Bazkazane 1762: *inçun* (171) / Lopez: *inçun* (408) / Laneufville: *inçun* (14) & *entzun* (67) / Donap kat: *intzutia* (237) / Donam kat: *intzutia* (262) / Donib kat: *intzuten* (158) / Caz SM: *intzunen* (63).

Etxepare: *arnoac* (140) / Leizarraga, Oihenart: *arno* / 1651ko pregariak: *mahats anuaren* (2), baina Bazkazane 1762: *arno* / Lopez: *anua* (221), baina Laneufville: *arnouaren* (16) / Donap kat: *anoua* (245) / Donam kat: *ano* & *anua* (273) / Donib kat: *ano* (173) / Irib SM: *ano* (36); baliteke XVII. menderako ahozko mintzoan *ano* izatea; Zuberoan <*ardou*> (381) dakar Maisterrek 1757an.

Etxepare: *arrax* (14), *arraxaldian* (38), zeinak egungo grafian “arrats” eta “arratsaldian” irakurriko bailirateke / Leizarraga: *arratsalde* / Oihenart: *arratsalde* / Belapeire: *arrax*, *arrastiritan* / Maister: *arraxa* (67) / Bazkazane 1762: *arraxian* (189), *arraxaldian* (227) / Lopez: *axaldeco* (37), *axera* ‘arratsera’ (55), *axian* (118) / Laneufville: *arxian* (67) / Donam kat: *atseko* (44) / Irib SM: *atsa* (60), *atsetan* (52) / Arbelbide: *astiri* (1895).

4.4. XIX. mendean abiatuak dauden berrikuntzak

4.4.1. XIX. mendea arte ez dirudi bokal arteko *r*-ren galera idazkietan nagusitzen denik. Mende horren aitzineko idazleek segurik badakarte kontsonantea. Hona adibide zenbait. Tartas: *ürbiak* ‘urreak’, *garaitzen*, *hetara*, *itzultera*, *orotarar*, *batetara*, *aldera*, *berbera*, *bere*, *semiarekila*. Belapeire: *araguiric*, *utciric*, *beré*, *deritçola*, *erori*. Lopez: *berbeala*, *berbeci*, *erori*, *jardiretxi*, *ireici*, *izari*... Aldiz, Bonapartek eginarazi itzulpenetan hasperenak ordezkatu du, bereziki ondoko bokala azentuduna denean. Donap kat: *ebiaz*, *gahitu* ‘garaitu’, *ahinki*, *behesten*, *ihetsi*, *bedeazka*, *belhaunikatuik*. Donam kat: *gahitu*, *bebezi*, *khuutze*, *hua* ‘hura’, baina *irhetsi*. Caz SM: *eeman* (22). Irib SM: *behech* (53).

4.4.2. Nafarroa Beherean eta Nafarroa Garaiko ekialdeko ibar batzuetan garatu da hitz hasieran *tz*- egiteko aukera, beste euskalkietan ezezaguna dena: *tzori*, *tzakur*, *tzerri*... dira ohiko adibideetarik batzuk. Ezaguna da *tzar* adjektibo handigarri eta mespretxuzkoa, ez horrenbeste Baigorriko ebanjelioan datorren *tzorrotz* (72) adibidea, ozen baten ondotik datorrena: *baakit gizon tzorrotz bat tzirela*. Afrikazioa ozena aitzinean edukitzeak eragin duen ez dakigu, baina Nafarroa Beherean honelakoak badirenez eta Iribarnegaraik idatziz hala dakarrenez, berrikuntza honen lehen agerpen idatzietarik bat dela pentsa dezakegu; bizkarkari afrikatua hitz hasieran agertzen has-teko sinbolismoak duen garrantziaz gainera, ozen ondoko kokaguneak berrikuntza eragin duen ere azter liteke alderdi fonetiko-fonologikotik.

4.4.3. Erraz da ikusten jabego genitiboaren gainean eraiki diren deklinazio konplexu zenbaitetan ez dela Nafarroa Behereko idazki zaharretan *-n*-rik ageri; bizidunen kasuko *honegana* (96) edo *çuyeganic* ‘zuenganik’ (64) dakartza Etxeparek; berebat, *haregana* ‘harengana’ (359) edo *hareganik* ‘harengandik’ (129) adibideak dakartza Lopezek 1782an. XVIII. mendean lehia dagoela erakusten dute Bazkazaneko 1762ko predikuek: *hareganic* (169), *batenganic* (209) ditugu batetik, baina baita eredu zaharreko *haregana* (209) ere. Lapurdin bestela dira aferak, lehen idazkietarik ageri da *n*; Leizarragak badarabil *n* hori: *harengana* (66, 114v), *hareganic* (106v), eta berdin baliatzen du Ziburuko Etxeberrikeri: *haren gana darauntsagu nola uhinak kostara*. Zuberoan Maisterrek *haregana* (342), *heganat* (20) erakoak dakartza XVIII. mendean erditsuan. Cazenave itzultzailearen XIX. mendeko *hain ganik* eta *zien ganat* adibideak, San Mateoren ebanjelioan ageri direnak (Pagola, Iribar & Iribar 1999a: 484-5), sistema berriagoari dagozkio.

Motibatiboko kasuan, esate batera, garden ageri da adibide *-n*-dunak berankorrak direla. Bestalde, Euskal Herriko beste leku batzuetan bezala, jabego genitiborik gabe, motibatiboa absolutiboan oinarritu daitekeela ere garbi azaltzen da adibide zaharretan, batez ere deklinatzen dena erakusle edo izenordaina ez, baizik eta osagai lexikoa denean: *bekatuak gatik*, *infidelakgatik*, *guziok gatik* darabiltza Leizarragak. Halaber, egungo erabileran bezala, absolutiboan oinarritu izenordainak ere badira motibatiboan, esaterako Tartasen *gugati*.

Hurrengo adibideen arabera, 1651ko pregariak salbuespentzat hartzen baditugu, kasu motibatiboan *-n*- agertzea XIX. mendeko gertakari berria da Nafarroa Beherean; Etxepare: *honegatic* (4), *hoyegatic* (66), *zuiegatic* ‘zuengatik’ (67), *bategatic* (10), *pene-gatic* (220) vs. *cerengatic* (180). Leizarraga: *hunegatic*. Tartas: *hargati*. Lopez: *eitekuegatic* (14, 15), *ainguriegatic* (254), *becathiegatic* (320), *erressolucionegatic* (434), *horiegatic*

(397), *heegatic* (44 & 434), *deuzegatic ere* (148), *ezdeusegatic* (433), *çoinhegatic* (adibide plurala, 155), *bategatic* (433); baita egun arruntak diren beste honakoak ere: *hargati* (358), *cergatic* (358), *ïcaithiagatic* (355); Lopezek ez dakar *-(r)engatik* bat bera ere bere itzulpenean. Laneufville: *othoitz eguiçu gu becatore gatic* (74). Aldaera iduriak ditugu Zuberoan mende bat lehenago, Belapeireren katiximan: *horiegatic*, *norgatic*, *cihaurgatic*; 1676ko *Pronus*-en ere honelakoak dira: *cihaureyegatic* (17), *gu becatore gatic* (23), *direné gatic* (31). Maister: *haregatic* (97, 169), *bekhatiegatic* (358).

1651ko pregarietan bi erak ikusten dira: *guciegatic* (10), *dituztenegatic* (11), *bi arraçoïn principalcatic* (2), baina baita beste sailekoak ere: *vici direnengatic* (11), *erharçunetan direnengatic* (12), *periletan dabilçanengatic* (12); salbuespen hau eginik XIX. mendekoak dira *-(r)engatik* egituraren lehen agerraldiak. Donam kat: *zuzenta-sunaan gatic* (268), *bekhatiaan gatic* (270). Caz JJ: *izenaingatic* (110). Caz SM: *horren gatic* (38), *zitiienen gatic* (44), *hautatien gatic* (64). Sal SM: *yenden gatic* (84), *izenaren gatic* (117). Irib SM: *hitzain gatic* (46), *yustiziaingatic* (27).

4.4.4. Ez da harritzekoa esaldi kontzesiboetan Nafarroa Beherean “aditzaren partitipioa + *-ikan ere*” era aurkitzea, baina ez da batere arrunta pleonasmoa partitiboan edo ablatiboan gertatzea; Cazenavek Bonaparterentzat XIX. mendean Garazi aldeko mintzora egin itzulpenetan, ordea, badira adibideak; ohiko *izanikan ere* (151, 167) dugu Donibane-Garaziko katiximan, baina baita *baizikan* (152) eta *ezikan* (157) ere. Cazenavek berak San Mateoren ebanjelioan *baizikan* (24, 26) eta *ezikan* (25) dakartza, baina baita partitiboan jokaturikako bi hitz ere: *zinikan* (25) eta *hunikan* (29); ablatiboan ere badakar beste bat: *hantikan* (25, 33, 38, 41). Jondoni Juaneren apokalipsian, Salaberri Ibarrolakoaren San Mateoren ebanjelioan eta Bazkazaneko 1790eko idazkietan ez da honelakorik ageri, baina Bazkazanen agertu 1762ko predikuetan partitiboko eta ablatiboko adibide bana dator: *deusican e[r]e* (199); *emeçuié jende probier goicetaco edo arraxetaco errepassetan esparniatcen duçuyen gauça betarican cerbait* (229). Aspaldiago, *biderican* (214) dakar Etxeparek, liburu guztiko adibide bakarra partitiboan eta baditu, bestalde, *ixilica* (116) moduzkoan eta *cerutica iayxi* (126) ablatiboan. Tartasek idatzia da *aitzitikan* (51).

4.4.5. Baxenabartarren idazkietan ez da XIX. mendea arte ageri “-xe” atzizkiari itxuraz berranalisi zenbaiten bidez atxikitako *-t* eraskina, oinarrian *hortxetan*, *hantxetan*, *holaxetan* erak dituena. Gure datuetan Iribarnegarairen ebanjelioan *holachet* (60) dago; Cazenavek itzuli San Mateoren ebanjelioan *haächet* (69) aldaeran ageri da eranskin hau, non eta *-t* hori ez den norabide adlatiboari dagokion morfema. Lehenagoko idazkietan ez da ageri; Leizarraga: *harache ioanic* (53); Tartasek *nehoursse* ‘inortxo ere’ (55) dakar eta Maisterrek ere *-t* gabeko aldaerak ditu: *holache* (162, 387, 395) & *houlache* (320, 326), *hebentche* (266).

4.4.6. Egungo Nafarroa Beherean ez da *zirete* ‘zarete’ aldaera ageri, baina hauxe da euskara zaharrean baliatzen zena. Eskualde honetako XX. mendeko euskaran *zizte* ‘zarete’ aldaera da nagusi, bazter gehienetan hori baliatzen da; ziurrenik “zirezte” aldaera osoagoa du jatorria, eta “izan” aditzaren laguntzaileetara beste aditz batzuetarik iragan dateke analogiaz *z* pluralgile hori. Dena den, pluraleko *z* morfemaren lehen agerraldiak zaharrak dira beste adizkietan: Leizarragak *zarete* & *zaretanoi* zerabilen, baina *zaitetztez* agintezkoetan eta *zaituztez* ‘hark zuek’ eta ‘haiek zuek’ Nor Nork sailean. 1651ko pregarietan *cirete* dator eta agintezkoan *citezte*. Tartasek *zaudete* & *zaudezte* zerabiltzan, *z* atxikirik, baina *ziretan* ‘zaretan’ zerabilen Nor aditz sailean eta

Lopezek ere *cirete* (352) zerabilen “izan”-en. Belapeiren ez dugu aurkitu “*edin”-eko *citeyen* ‘zaitezten’ (I, 21) adizkia baizik, baina 1676ko *Pronus*-ek *cireyé* ‘zarete’ eta *citeyé* ‘zaitezte’ dakartza; Maisterrek *ziradeye* zerabilela dirudi, *eçpaçtradeye* (326) adibidean “eçpaciradeye” dagoela uste baitugu, inprimatze-hutsa dirudi. Laneufville katiximan *gaitztequeenaren* ‘gaitzkeenaren’ (30) erabilera dugu. 1762ko Bazkazaneko idazkian *ciete* (170, 171) ageri da. XIX. mendean “izan” aditzean gauzak aldatu dira eta bigarren pertsona pluralean sistematikoa da *z* horren agerraldia. Caz SM: *ziezte* ‘zarete’ (35, 61), non *izan zizte* ‘izan zaitezte’ (26) agintezko adizkia baita; iraganean, berriz, *zinezteleik* (75) analogikoa dugu ere. Irib SM: *ziizte* ‘zarete’ (Pagola, Iribar & Iribar 1999b: 347) eta agintezkoan ere berdin: *aleera ziizte* (27).

4.4.7. Hitzen edo adizkien aldaeretan badira idatzizkoan XIX. mendean ageri diren berrikuntza batzuk; guk hona lau kasuren aipamena ekarri dugu:

4.4.7.1. Nafarroa Behereko euskaran, kasu ergatiboan, izenordain galdetzaile pertsonalean eta erakusle singularreko hirugarren mailan soiltzera jo du “rk” kontsonante taldeak; ondoko Aezkoa ibarrean, esaterako, guztiz arrunta da *nok* ‘nork’ aldaera. Idatzizko lehenbiziko lekukotasunak XIX. mendean ageri dira Nafarroa Beherean: Lopezen lanean oraindik ere *norc* eta *harc* osoak ditugu eta *norc* (220) ageri da Bazkazaneko 1762ko predikuetan, baina Bonaparteren eraginez itzularazi ziren elizidazkiek adibide soilduak dakartzate nagusiki. Donapaleuko eta Donamartiriko katiximetan *nok* eta *hak* ediren ditugu; *Gaaziko heskuaran emana den Jondoni Juane apostoliain apokalipsa*-n ere *nok* (139) eta *hak* (132) dakartza Cazenavek. Ibarrolako Salaberrik ere *hak* (61, 74, 102) darabil, baina *nork* (23, 172) izenordaina osorik dakar. Iribarnegarairen ebanjelioan *nok* (24) eta *hak* (40) & *harec* (24) ditugu.

4.4.7.2. Singularreko lehen mailako erakusleak eta 3 eta 4 zenbatzaileek *-r* fonema daramate bukaeran euskara zaharrean eta halaxe da Nafarroa Behereko mintzoan ere; idazkietan ageri denagatik, badirudi XIX. mendea bitarte ez zirela bukaera soilduak nagusitu: Etxeparek, Leizarragak, Beltran Etxauz-ek, 1651ko pregariek eta Tartasek *haur* eta *hirur* dakartzate, Belapeire zuberotarrak legez; Oihenartek *haur*, *hirur* eta *laur* baliatu zituen, baina *haur*-ekin batean (119, 145, 177, 312, 334, 354, 368, 418, 428, 434, 476) badu *hau* (199) ere; berebat, nagusi den *hirur* aldaerarekin batean (94, 157, 273, 458, 499) badarabil *hiru* (234) soila ere. Maisterrek *haur* eta *laur* ditu. XVIII. mende bukaerako Lopezek eta Laneufvillek *haur*, *hirur* eta *laur* dakartzate, baina aldiz, XIX. mendeko kristau ikasbideetan, Donapaleukoak *hiru* eta *lau* darabiltza eta Donamartirikoak *hau* eta *hiru*. Caz JJ-k ere *lau* dakar, baina 1856ko Sal SM-k *haur* eta *hirur* darabiltza eta Donibane Garaziko katiximak *hirur* eta *laur* aldaera zaharrak. Aldiz, Baigorriko ebanjelioan berrikuntza dago: *hirugarren* (53), *lau* (70).

4.4.7.3. Bokal arteko herskari ahoskabea galdu da “atxiki” hitzaren “atxikiko” edo “atxikit(z)en” jokoetan Nafarroa Beherean, eta berdin gertatu zaio “aurthiki” aditzari ere, baina lehen agerraldi idatziak XIX. mendekoak dira: Lopez batek, esaterako, *atchikiten* (14) eta *atchikiten* (28) aldaerak dakartza, eta *atciquitcia* (171) edo *atchiquico* (194) dakartza Bazkazaneko 1762ko predikuak, baina ondoko mendeko Bonaparteren itzulpenetan bokal arteko herskaria galdurik dago: Donapaleukoan *atxiiko* (234) dugu eta Caz JJ-n *atxitzen* (111). Iribarnegarairen Baigorriko ebanjelioan *aurthiitzeco* (27), *aurthiiko* (47), *aurthiitzen* (47) aldaerak ditugu.

4.4.7.4. Idazki zaharretan ageri denaren arabera bederen, higadura jasan dute “*edin” errotik datozen singularreko pertsonetako oraineko adizkiek eta iraganeko

edo balizko hirugarrenen Nafarroa Beherean XIX. mendean. Etxeparegandik hasirik XVIII. mende bukaerako Laneufvilleren katixima arte, sendo iraun du adizkietan erroaren izaerak idatzizkoan, baina XIX. mendeko Bonaparteren garaiko idazkietan bokalarreko igurzkaririk ez da ageri. Ez dakigu, ordea, lehenagoko testuetako aldaerek orduko ahozko ebakera leial ordezkatzeko ote zuten. Hona idazleen jokaera. Etxepare: *nola ere hil baitadi* (40). Leizarraga: *nadi, adi, dadi, zedin, ledi & ladi*. Zuberoako Belapeirek ere halaxe jokatu zuten: *dadin*. Lopez: *egon dadila* (440). Laneufville: *iautsi zedin* (126). XIX. mendeko adibideetan egitura bilakatuago dago; Donam kat: *izan daan* ‘izan dadin’ (265). Irib SM: *nain* (34); *izan daila* (56). Caz SM: *ez dailela itzul* ‘ez dadilaela itzul’ (63), non adizkiaren atzizkian pleonasmoa gertatu baita, egun Aezkoan egiten den bezala.

5. Idazleak mintzo dialektalaren ardatzean

Nafarroa Beherearen barrenean bazter batean edo bestean gauden, aldea dago mintzoan, baina artikulu honetan idazleen aldaerak aztertzea dagokigu eta jaun hauen artean, bakoitzak bere baldintza bereziak eduki zituen; argi dago, esaterako, Tartas bat, sohütarra izanik eta Arüen apez egonik, ez dela Etxepare garaztarrarekin alderatzen ahal, mende bateko jautzia gora behera. Badakigu, ordea, Tartasek ez zuela Zuberoako mintzoa bere ezaugarri guztietan eman, Nafarroa Behereko eta Lapurdiko ezaugarriak ere baliatu zituela, edo haren ustez bi herrialde horietakoak zirenak. Ataka hertsian uzten gaitu hau jakiteak eta Arüeko mintzoa Amikuzekoaren zaku be-rean sartu ohi dela jakiteak; nola jokatu behar dugu haren aldaerak hautatzean?

Har ditzagun adibide zenbait: *Aytaren alde escuignian* ‘Aitaren eskuineko aldean’ egitura dakar Tartasek (1996 [1762]: 68); bestalde, *eznia* ‘esnea’ aldaera ere badakar, Belapeirek eta Oihenartek (498) bezala. Hauek ez dira Nafarroa Behereko ezaugarriak, egun bederen zuberotarrenak dira; berebat, *Onsa*-n dakarren *Bekhatoria eta bekhatoressa* (57) adibidean ageri den atzizkiak generoa adierazten du, *Arima*-ko *arima burçaguissa eta gorpitça nescato* (94) adibidean legez, baina oro har, genero atzizki hau ez da hain ohikoa edo sistematikoa Nafarroa Behereko euskarari; halarik ere, ekialdeko eragin nabarmena biltzen duen Lopezek behin dakar: *Madalena becatoressa ere haren huinhetara apaldu çuçun* (201).

Adlatiboan, hitza *-a* bokalean bukatzen bada, *-ala* ageri zaigu usu Nafarroa Beherean eta Lapurdiko ekialdean Hazparne aldean, baina beste bokaletan edo kontsonantean bukatzen diren hitz edo osagai gramatikaletan ez da *-ala* ageri, *-ra* baizik. Tartasenak dira *resumala, zolala, luxuriala, paillardizala*, eta berarenak dira *gorpitza hoberat eta tonbalat ezar lezaten* edo *tinira, begitartera* nahiz *lekura* adibideak; aldiz, Zuberoako itxura dute egile honen beraren *tribunal iustoala* ‘tribunal iustora’ (1996 [1672]: 108) edo *fede honiala convertituric* ‘fede onera konbertiturik’ (1996 [1672]: 115) adibideek.

Dialektoen mugak eta euskalki bakoitzaren ezaugarri espezifikoak zein diren jakiteko, garaian garaiko datuetan hartu behar du oinarria ikertzaileak, ez aktualismo faltsuetan, horregatik, idazleen lanean halako garaitan zer ageri den adieraztea da gure helburua orain, ez mintzoen edo dialektoen mugak finkatzea; nolahi ere den, kasu eman behar da eta ongi bereizi, zer den Zuberoako ezaugarri bat, Nafarroa Beherean ageri ez dena —eta iduri luke arestian aipatu ditugun ezaugarriok Zuberoakoak direla—, eta zer den, Nafarroa Beherearen barrenean mendeabaitetik ekialdera

goazen ber, aldaketa diatopikoen dinamikan sarturik dagoen ezaugarri bat, baitzpada muga dialektalekin bat ez doana, Zuberoa guztian eta Nafarroa Behereko eskualde batzuetan badena, baina Nafarroa Behereko beste eskualde batzuetan ez dena, eta Lapurdiko eskualde gehienetan ere ez dena, baina Aturrialdean badena.

Bereizketa hau xuxen egiten dela bermatzeko legokeen eredia zango batean baino gehiagotan oinarritu beharko litzateke: testu diatopiko “ez erlatibo” edo “dialektalki leial” ugari eta alde nahiz aldi guztietakoak edukitzean, gramatikari zaharren esan zehatzetan edo egungo hizkuntza-ezaugarrien kokagune diatopikoa sakontasunez eza-gutzean. Ez dago aitortu beharrik lau zango horietarik gaudela erren, baina oraingoz ez dakusagu ibilbidean abiatzea beste aukerarik.

5.1. Ekialdeko idazleak vs. mendebaleragokoak

5.1.1. Nafarroa Behereko idazletan, Zuberoa herrialdean sortuak direnen lanean baizik ez da ageri *au* diptongoaren palatalizazioa, baina beren idazkietan bederen ez da gertakari sistematikoa; hona bi adibide. Oihenart: *naien* ‘nauen’ (361). Tartas: *haitu* ‘hautua’ —cf. Belapeireren *haitatü*—; *belhain* ‘belauna’ (1996 [1672]: 140).

5.1.2. Berebat, gertakari sistematikoa ez bada ere, Zuberoa herrialdean sortuak diren idazleen lanean baizik ez da ageri “ozena + herskari ahoskabea” egitura *non* galdezailleaz edo *hemen* eta *han* aditzondoez landa; Oihenartenak dira *egunko* (147), *bertzentako* (248), *hunki* ‘ongi’ (362), *mente* ‘mendea’ (472); berebat, Tartasenak dira *onki* ‘ongi’ (4), *urdintü* (18), *minthü* (117), *honkiegilia* (144) adibideak; badakartza *Arima* liburuan ere: *içalturic* (117), *chuchenturic* (52).

5.1.3. “rtz”, “rz” eta “st” kontsonante taldeei dagokienez, grafiak “rtz” eta “rz” taldeak bereizteko eragiten duen lausotasuna aipa liteke; dena den, *-tarçun* eta *sar-tcen* bezalako adibideen bidez Lopezen kasuan bereiz liteke lehena igurzkaria eta bigarrena afrikatua zirela edo beharbada izan zitezkeela. Ekialdearekin lotura duten Oihenart, Tartas, Lopez eta Laneufville katiximako lekukotasunek “-tarzun” atzikia erakusten dute. Etxeparek *itsutarçun*-en bi adibide eta *unharzun* dakartza, baina baita *hontasun* ere. 1651ko pregarietan ere bada *-tarzun*, baina *-tasun*-ekin batean baliatua: *huntarçun* (2), *batarçunian* (10), *erharçunetan* (12) / *batassunean* (sarrera), *batassunetic* (23), *egoquitassunean* (25).

Bestalde, badirudi xvi eta xvii. mendeetako idazleek “st” ez, baizik eta “r(t)z” taldea baliatzen zutela. Hona adibideak; Etxepare: *verce* (22). Leizarraga: *-tasun*, baina *berce*. B. Etxauz: *berze*. 1651ko pregariak: *orciralian* (8), *berce* (17), *borz* (20). Oihenart: *elharzun* (122), *bertze* (236), *orzirale* (451) —Oihenarten grafiaren transkribapen fonologikoa P. Altunarena eta J. A. Mujikarena da—. Tartas: *bertze*, *hamabortz* / *bost*; horrezaz landa, *itsütarzüna*, *erharzünak*, *eritarzün*, *hontarzüna*, *gastetarzünian* / *gastetassunian*, *handitassuna*. Zuberoan bezala, “st” taldea ageri du ekialdeko kutsu handia duen xviii. mende bukaerako Lopezek: *bost* (94), *hainbeste* (97), *beste* (94) & *besthiaz* (99). Laneufville katiximan bietarik dago, “r(t)z” taldea nagusi dela badirudi ere: *berce*, *hainberce*, *borzgarren* & *bors* & *bost*, *-tarçun*, *urzo*. Bazkazaneko 1762ko predikuak *berciac* (180) dakar eta 1790eko idazkian ere *berce* (108) ageri da.

xix. mendeko Bonaparteren inguruko idazkietan “st” da nagusi, baina Garaziko idazki zenbaitetan bietarik sumatzen da. Donap kat: *beste*, *hainbeste*, *bost*, *eztitasuna*, *nausitasuna*. Donam kat: *beste*, *bost*, *ostiale*, *ontasun*. Caz SM: *beste*, *hamöst*. Doni-

bane-Garaziko katiximan bi bertsio ditugu eta batak *rtz* taldea dakar, baina *st* besteak: *bertze / beste, bortz / bost*. Berebat, Salaberri Ibarrolakoak bietarik dakartza ebanjelioan: *bertze* (11, 157), *bertzia* (67), baina *bost* (96, 157). Baigorriko ebanjelioan, ordea, “rz” ageri da Iribarnegarairen idazkian: *berze* (26), *berzaldian* (26), *borz* (71); horiezaz landa, *-tasun* da atzizkia Baigorrikoan: *edertasuna* (25), *eritasun* (26).

5.1.4. Ozenen palatalizazio automatikoari dagokionez, badirudi Nafarroa Beherearen ekialdera goazen ber palatalizazioa areagotuz doala eta mendebalera inguratzean bakanduz; esaterako, Donamartiriko katiximan ez da ageri. Bestalde, antzinako idazleetan aldaerak palatalizatu gabe daude; ikuspegi honen salbuespen edo ahulgunea B. Etxauzek dakar; antzinakoa da haren gutuna, baina aldaera palatalizatuak dakartza; ekialdekoa zen adierazgarri ote da hau?

Hona lehenik idazle zaharrak. Etxepare: *huyn* (28), *escuyetic* (54), *arraynac* (60), *gaynian* (54). Leizarraga: *gainean* & *gainetik*, *oinetako* & *oinetan*, *ezpainetan*, baina *billuzi*. B. Etxauz: *zoñez* ‘zeinez’, *huignac* ‘oinak’. 1651ko pregarriak: *bañan* ‘baina’ (2), *escuñeco* (5), *ceñen* (13), *baño* ‘baino’ (17), *gañeraco* (20), *ordaiñez* (22); bada beste sail bat palatalizatorik gabe: *arçainei* (sarrera), *gainean* (23) eta diptongorik gabeko *othoitz guile* (22). Tartas: *christigno* (77), *gainian*, *oiñak* & *hoñak*, *billuz gorri*. Belapeire: *gagnen*, *çognec* ‘zoñek’, *çogni* ‘zoñi’, *escugnecoala*, *escugniala*. Lopez: *burdignhac* (253), *gaganan* (354), *hunher* ‘huñer’ = ‘oinei’ (111) & *huinhen* (86) & *huinhetan* (147) / *huinetaco* (253). Laneufville: *oxaillaren*, *escuigneco*, *ezpagnaren gaignera*, *huignac*. Donap kat: *eskuñian*, *gañera*, *huñetaa*, *erregiña*, *gristiño* ‘kristaua’ / *gainetik*. Donamartiriko katiximan ez da palatalizatorik ageri: *daila* ‘dabil’, *gaizkilier*, *hilen*, *huinetaa*, *ezpainaan gainea*; Baigorriko ebanjelioak ere ez dakar: *gainian* (23), *eskoineco* (29), *zoinek* (30), *soinekoa* (31), *arrainak* (49), *erdoilak* (31), *phailer* (46).

Garazin egun ere gertatzen den bezala, ibar honetako idazkiek aldaera palatalizatuak eta palatalizatu gabeak dakartzate; hona Cazenavek itzuli San Mateoren ebanjelioko adibide zenbait: *erdoillak*, *arrolla* & *arroillaat*, *eskuñeko*, *huiñez*, *gainian*, *ezpainez*, baina baita *arrainak*, *gainetik*, *gaineatikuek*, *gainian*, *ideeinen* ‘edirenen’ ere; bestalde, diptongorik ez denean ez dago palatalizazio handirik: *zineztelaik*, *thinian*, *zinikan* ‘zinik’. Cazenavek berak itzuli Donibane-Garaziko katiximan *eskuineko* dakar bertsio batek, baina *eskuñeko* besteak.

5.1.5. Leku genitiboak deklinatzean inesiboko morfema zaharra gorde dute Zube-roan; herrialde horretako eragina dutenen lanean baizik ez da ageri ezaugarri hau Nafarroa Behereko idazleetan, baina adibide bakan baizik ez. Oihenartek *bertanko* (434) dakar, baina B. Etxauzek *etxeke*. Ohart, gainera, atsotitza dela Oihenartena, beharbada herriaren ahotik bildua; ezaugarri hau ez du sistematikoki baliatzen Oihenartek bere idazkietan. Tartasek ere ez du ezaugarri hau baliatzen, baina *Arima* liburuan adibide bakar bat bildu dugu: *echenco baquia* ‘etxeke bakea’ (1996 [1672]: 85); salbuespena dirudi, *lurreco*, *arratseco*, *hatsarreco*, *ehiceco*, *ezcuineco* edo *ezquerreco* baliatzen baititu *Arima*-n.

5.1.6. Nafarroa Behereko idazleetan datiboko morfema nagusiki *-er* da; *-ei* aurkitzen badugu, Lapurdiko eragina aitortu duen idazlea da, gure kasuan Tartas, edo Leizarraga lapurtarra dugu, zeinak ABC-n bai baitakar *-er* ere. Hona adibide batzuk. Etxepare: *izterbegier*. Tartas: *eskier*, *adeskider*, baina *gaixtoey* (83). Lopez: *bestier*. Laneufville: *gucierr*. Irib SM: *zaudener* (26), *aphezer* (42). Hona Leizarragaren adibide batzuk: *dutenei*, *guziei*, *zuei*, *zeretenoï*, *hilei*, baina horra ABC-n dakarrena: *Hevschal-Herrian gatzetassunaren iracasteco carguä dutenér eta goitico guciér*, I. Leizarraga Beras-

coizcoac Iaincoaren gratia desiratzen. 1651ko pregarietan bi erak datoz: *arçainei* (aurkezpena) vs. *gucier* (11), *dohatsier* (16), *daudecener* (21).

5.1.7. Soziatiboko *-ki* nahiz *-kila* atzizkiak aspalditik ageri dira Nafarroa Beherean: XVI-XIX. mendeetako idazkietan ditugu. Atzizkioi atxiki *-n* morfema ez da ezezaguna Nafarroa Beherean: idazlea antzinakoagoa den heinean, inesiboko morfema ez agertzeko aukera handitzen da eta geografian ekialdera jotzen dugun heinean ere, ez agertzeko aukera handiagoa da. Lehenik soziatiboan *-n* morfemarik ez duten edo bakan ibiltzen duten idazleak aurkeztuko ditugu.

Etxepare: *norekila* (15), *honekila* (47) / *sainduieki* (23), *alabareki* (137). B. Etxauz: *hunequila*. Oihenart: *etsaiekila* (102). Tartas: *gurekila* / *desohore handireki*. Belapeire: *hayeki*, *goureki*. Lopez: *Gincoareki* (110), *handienareki* (121), *divinuareki* (150) / *harekin* (158), *mehatzchurekin* (444); liburu guztian lau aldiz baizik ez dakar *-kilan* Lopezek: *berarekilan* (204), *heenekilan* (210), *handienekilan* (324), *dereunekilan* (445); aldiz, ez darabil *-kila*-rik, non eta ez den *-kilaco* egituran. Bazkazaneko 1762ko predikuek ugari dakarte *-kila*: *munduyarequila* (186), *placerequila* (192), *hojequila* (198), *handirequila* (205), *guciequila* (206, 207); pare bat aldiz dakarte *-kilan*: *hunequilan* (224), *esniarequilan* (231); badakarte *-kin* ere: *harequin* (176). Laneufville katiximan bietarik ditugu, *-n*-dunak eta gabeak: *berriareki* (37) / *penekin* (16), *Virginia Seindiarekin* (75).

Leizarraga —*zuekin*, *arrarekin*— eta XIX. mendeko katiximak dira *-kin* berria baliatzen dutenak. Donap kat: *batekin* (243), *xediaikin* (244). Donam kat: *elgarrekin*. Caz JJ: *aitaikin* (114) / *batekila* (120). Irib SM: *elgarrekin* (42), *gurekin* (22), *enekin* (51), *ainguriekkin* (53). Bestalde, 1651ko pregarietan ere *-kin* dator ia beti: *primiciarequin* (8), *hequin* (10), *enequin batian* (12), *batequin* (16), *ahaidearequin* (25) / *enequibatian* (13), baina errata ere izan liteke adibide bakar hau.

5.1.8. Eguzki aldekoak dira ablatibo singularrean *-ti* soila baliatzen duten idazle baxenabartar zaharrak; hona lehenik besteak. Etxepare: *eskuinetik* (55), *hebetik* (207), *hantik* (257). Leizarraga: *gainetik*. B. Etxauz: *hortik*. 1651ko pregariak: *artetic* (5), *hantic* (5), *eguiazcotic* (23), *batasunetic* (23). Irudi luke Zuberoari hurbil dauden idazleen joera dela *-ti* baliatzea, baina Zuberoako idazle zaharren lanetan bada *-tik*; Belapeirek *eliçatic*, *hantic*, *egunetic*, *haurçarotic* ditu, esaterako, eta Maisterrek honakoak: *mendrenetic* (xxij), *achaletic* (31), *alharcetic* (32), *bestatic* (50), *entçutetic* (51), *haxarretic* (141), *barnetic* (149, 247), *gaçteçarotic* (348).

Hona ekialdeko idazle baxenafartarren adibide zenbait. Oihenart: *aziti* ‘hazitik’ (83), *hatsarreti* (472), *kozuti* ‘kutsutik’ (476) / *zapparretik* ‘sasitik’ (459). Tartas: *graziati*, *zelüti*, nahiz badituen *hebetik*, *zuntzurretik*, *hetatik* edo *aitzitik* saileko adibideak ere. Lopez: *aldeti* (356), *hanti* (218), *erditi* (224) / *ordutic* (20), *erdtic* (21). Laneufville: *fedeti* (146) / *hountarçunetic* (62). XIX. mendeko idazkietan *-tik* nagusi da. Donap kat: *sobaldatik* (227). Caz JJ: *phutzutik* (120), *hastetik* (126). Baigorri ere berdin; Irib SM: *hemendik* (35), *cerutik* (24), *menditik* (33). Cf. ablatiboaren *-n* pleonastikoaz 4.4.4. §.

5.1.9. Adlatiboko *-la* zaharra, nagusiki ekialdeko idazle baxenabartarrek darabilte. Hona adibide zenbait. Tartas: *dantçala* (55), *alde batiala* (60). Belapeire: *catechimala*, *celialat* —pluralean *celietrat*—, *gagnela*, *ordokiala*, *igantiala*. Lopezek berezko *-a* duten hitzetan baizik ez darabil: *heuzcarala* (3), *tombala* (355), *arimala* (40, 222) / *gorpitzcera* (222), *etchera* (24), *aitcinera* (447), *hourperat* (42), *itxasso-*

rat (43). Laneufville: *penitenciala* (24), *goure hautala* (31), *bere imaginala eta idurira* (31), *mesperetala* (102) / *parauçurat* (10). Donap kat: *pharauzialat*, *ifermulat* / *huñetaa*. Etxepareren erabileran ez dugu *-la* sumatu, ez *-a* bokalean bukatu hitzetan ezta leku izen berezietan ere: *eliçara* (14, 16), *dançara* (256), *Bearnora* (228), *leqhura* (18), *araura* (6), *canpora* (220), *aycinera* (50), *gaynera* (252), *irudi propiara* (10), *vere aysira* (48); hona aditz-izenean: *hurrancera* (196), *hilcera* (234), *penacera* (240), *erraytera* (14), *egüitera* (4), *imeitera* (4); hona erakusleetan: *honat* (84), *harat* (50), *horrat* (214).

5.1.10. Muga adlatiboan *-rano* atzizkia garai zaharretan nahiz berrietan ageri zaigu; ekialdean, berriz, egitura konplexuagoa dugu: *-rad(v)rano* & *-lad(v)rano* eredu baliatzen zen, euskara zaharrekoa ere baden eredu, Leizarraga eta Oihenart erabiltzaile direnez. Era honen bi morfema edo artizkirekin lotura dukete Oihenarten *geurz dara* (88) ‘datorren urtera’ eta *bihardara* (*Charlemagne* pastora, 1371) adibideek. Erronkarin ere baliatu ohi da *-radraino* & *-tradraino* era luze hau eta Maister zuberotarraren lanean ere ageri da, adizlagunetan, izenetan nahiz aditz-izenetan: *hagnbestera drano* (xv) / *bihotziala drano* (54), *çagniala drano* ‘zaineraino’ (300) / *haustiala drano* (121), *eguitiala drano* (287).

Hona gure eskualdeko idazleak banaka. Leizarraga: *orenetarano* (95), *leguerano* (273), *Moisesganano* (273) / *noizdrano* (78v), *oraindrano* (266v). 1651ko pregariak: *ceruraino* (sarrera). Oihenart: *gauerdirano* / *gauerditrano* (136), *oradrano* (313, 486). Tartas: *hobialadrano* (45), *egundraino* (95), *bihardraino* (95), *tiniradrano* (115), *gotelardrano* (125). Bazkazane 1762: *ceruraino* (196). Lopez: *pundurano* (27), *fnerano* (63) / *noraderano* (160, 420). Laneufville: *undar extremitateraino* (155), *egundaigno* (155). Donap kat: *tenoreano*, *bulharretaano*. Donam kat: *akhaantzaano*. Caz JJ: *hatseano* (110). Irib SM: *Dabiteaano* (21), *korleraano* (76), *azkeneraano* (69), *akhaantzaano* (39).

5.1.11. Izenordain pertsonal hanpatuetan —inoiz genitiboan bihurkari ere badirenetan— bi sistema ageri dira nabarmen, Nafarroa Beherekoa eta Zuberoakoa bate-tik eta Leizarragaren lapurtarra bestetik. Ikusten da, bestalde, Etxepareren sisteman oraindik ez dela *nihaur* eta *ihaur* pertsonetan oinarritu *guhaur* > *gihaur*, *zuhaur* > *zihaur* analogiarik gertatu. Ikus ditzagun Nafarroa Behereko eta Zuberoako aldaerak lehenik:

Etxepare: *nihaur* (98), *nihaurc* (84) / *ihaurc* (244) / *guhaurc* (38) / *çuhaur* (216), *çuhaurc* (204); ergatiboan bederen erakuslea erantsirik izan dezakete aldaerok: *ihaurorrec* (56) / *çuhaurorrec* (238)

Belapeire: *nihaur* / *guihaur*, *guihauren*, *guihaurtan* / *zihaur* / *zihaurieik*

Maister: *nihaur* (152), *nihaurc* (163) / *guihaur* (65), *guihaurc* (23), *guihauren* (100) / *ciauri jaix cite* (absolutiboa 311), *cihaur beithan* (54, 65), *cihaurc* (347), *cihauri* (datiboa 64, 269), *cihauren* (80, 85), *cihaurentaco* (85), *cihaurtçaç* (xix) / *cihauriec beithan ducie* (87)

Lopez: *nihaur* (315), *nihaurc* (4), *nihaurc* (422) / *guihaur* (419), *guihaurec* (106), *guihaureki* (409) / *cihaurec* (20), *cihauren* (419)

Laneufville: *nihaur* (81) / *gouhaurec* (38) & *guihaurec* (111), *guihaur baitan* (113), *guharen daco* (66)

Donap kat: *guhauik* (236), non *ü-k -r-ren* galera adierazten baitu

Donam kat: *guhaun buriak* ‘guhauren buruak’ (253)
 Caz SM: *nihau* (51), *nihauri* (67)
 Irib SM: *nihau* (55), *nihauri* (74) / *hiauk* (77) / *zuhauk* (74) / *zihauk*
 ‘zeuek’ (77)

Beste sistema bat da Leizarragak darabilena: *neuror*, *neurorrec* / *euror*, *eurorrec* / *gueuror* (abs.) & *gueuroc* (abs. nahiz ergat.) / *ceuroc* (abs. nahiz ergat.). Sistema hau ez dator bat egun Beskoitzen baliatzen diren izenordain hanpatuen sailarekin (Duhau 1993: 49), ezta Irantzu Epeldek Larresoro alderdian bildu dituen bi sailekin ere (2003: 115).

5.1.12. Polaritate negatiborik ez duten perpausetan *nehor* izenordaina ageri da ekialdeko mintzoetan; Oihenarten, Tartasen eta Lopezen adibideak dakartzagu; lehen lau adibideak Oihenartenak dira, bosgarrena Tartasena eta hondarreko biak Lopezenak:

Hirur gutik eta hirur anhitzek galtzen dute nehor (157)
Hiru gizon mota hauek, asaiak bezala, gutika gutika, nehor galtzen dute
 (234)

Luzatzez geroti gerora egitekoak, ardiesten du nehor herioak (247)

Alfer egonez gaizki egiten nehor ikas diro (254)

Hanbateki herioa ezta deüs ere pribazione bat baizi, biziaren pribazionia, eta zeren gauza bat hobeki nehor ezagützen, eta ikhusten baitü, gauza haren kontrario ezagütürrik, eta ikhusirik, hala nola xuria, beltzaren aldian, filosofhek erraiten düten bezala... (114)

Hitz horietan daguena mundu guciarendaco duçu eta berheciki, perfeccionera heldu nahi direnen, eci nola gauça handiec bereki baitute bere gomendia, nehor aboro ernetarçun hetan ukeitera ekarria duçu, bena gauça thipietan nehor gutis aboruetan lachatcen duçu, uztez gauça guti bat den hetan falta egui-thia (38)

Haxarrian ihi çuçun gaitzçaren handitçetic beiratçia, bena ceren nehorc gaitzça orano thipi cenian lachoki utci dien, becatu thipietaric corrigitu faltaz eta gauça thipiez cassuric ezthielacotz ein... (40)

Mendebalerago bestela dira gauzak Baigorriko XIX. mendeko ebanjelioan: *ordian Yesusek erran zeen bere dizipulier: nohait yarraiki nahi balin bazaut, ukho ein dezala bere buriai* (53); *eta noait mintzatzen bada Gizonain Semian contra, barkhatia izain zako* (43)

5.1.13. Nafarroa Beherean edo ondoko eskualdeetako idazle batzuen lanean, pluraleko erakusleen hirugarren mailako *hek* edo *haiek* aldaerak ergatiboan jokatzeko gelditu dira, eta absolutiboan jokatzeko, *hurak* sorrera analogikoa baliatu da; erakusle berri hau Zuberoan dugu egun eta duela guti arte Erronkarin eta Zaraitzun *kurak* & *urak* baliatu da. Hona nor diren idazle horiek. Tartas: *hek* (57) vs. *hurak* (11). Belapeire: *haiek* & *hek* vs. *hurak*. Maister: *hourac cirela guiçon eguiaçki saintu* (45) / *eta hec die borogatcen* (148). Lopezen lanean *hec* ez da beti ergatiboa, hurraren adibideak lekuko: *eci ordian heen desir hunac eztitukeçu choilki auher, bena orano hec obratu faltaz garrazki punithiac içanen tuçu* (27); *heriuac gauça bera eguinen diraguçu gure desir hunac airian beçala gauzkatelaric edo atchikiten guituztelaric, hec berac gure garrazkiago condenatceco içanen tuçu* (28). Badarabil Lopezek *hurac* berrikuntza ere (16,

205, 266, 329, 384, 400, *hourac* 356, *hurac beithan* 319). Oihenarten lanean edo Laneufville-ren katiximan ez da “hurak” erakuslerik ageri.

5.1.14. Pluraleko lehen mailako erakuslea desberdina da Zuberoan eta Baxenabarren; *hok* da, 4.1.10. §-n ikusi dugunez, absolutiboko eta ergatiboko aldaera Nafarroa Beherean, baina *hoiek* (abs. eta erg.) dakar Belapeire zuberotarrak; bigarren mailan *horik* (abs.) eta *horiek* (erg.). Maisterrek *hoyec dira* (1) eta *hoyec dutuçu* (331) adibideak dakartza erakusleen absolutiboko lehen mailan, zeinak Pouvreauk itzuli *Iesusen Imitacionea*-n *hauc dira* (23) eta *hauc dire* (244) baititugu. Maisterrek bigarren mailan *horic oro* (169) dakar, eta *horioc guciac* (135) ageri da Pouvrearenean. Gèzek bere gramatikan *hoik, hoyék, hoyén, hoyér, hoyétzaz & hoyéz, hoyétan, hoyétako, hoyétarik, hoyétara* saila dakar lehen mailan Zuberoan eta bigarren mailan, berriz, *hórik, horiék, horién...* (1873: 49).

5.1.15. Nor-en orainean gauzaturik dago “izan”-en adizki laguntzaileetan *aĭ > i* monoptongazioa idazle zaharren garaian; Etxeparek *niz, içanian, guira, cira & ciraden* ‘zaren’ darabiltza eta sail horretako era monoptongatuak dakartza Lopezek ere; Belapeirek ere *niz, cira, guira* egiten du. Leizarragak, ordea, *naiz, aiz, aicenorrec, gara, zaretan, zaitetze* adizki gordetzailerak darabiltza eta badituzte honelakoak Lapurdiko literaturaren eragina jasan zuten beste bi idazleek ere: Oihenartek *naiz* dakar eta Tartasek *naizeno*, esaterako. Baina Tartasenak dira, berebat, *niz* (85) eta baita *nitz* aldaera ere: Eguzkitzaren argitalpenean *kondemnatia nitz* (78) dakusagu eta Alunarenean *ioanenitz* (97) eta *orhitenitz* (103). Darricarrèrek Amikuzekotzat jotzen du aldaera hau eta Leizarragak bi adibide dituela dio (1911: 21-22). Guk dakigula, egungo Amikuzen *egoitéintz* ‘egoiten hiz’ erakoak badira, *hiz* horretako txistukaria egoera inplosiboan delarik; itxuraz, metatesiaren bidez sudurkariarekin lotzean tinkatu dateke: *egoiten hiz > *egoiteinz > egoiteintz*.

1651ko pregarietan bi sistemak batera ageri dira: *guira* (15) & *guiren* (2), *guitecen* (11) lehen pertsona pluralean, baina baita *baicara* (7) ere.

5.1.16. Berebat, Nor-Nork-en orainean diptongoak soiltzea gertatu da Lapurdiko ekialdean, Nafarroa Beherean eta Zuberoan; esaterako, Etxeparek eta Belapeirek *nuzu* ‘nauzu’ dakarte. Berdin gertatzen da gainerako idazle baxenabartarretan ere. B. Etxauz: *nuzu, zitut*. 1651ko pregariak: *citudan* ‘zaitudan’ (17). Oihenart: *nun* (326), baina *aut* (326). Lopez: *enuçu* (363), *citut* (76). Leizarragak sistema jatorrizkoagoa darabil, Lapurdiko mendebalean gorde dena: *au* ‘hau’, *aut, nauzue, nauk, naute, augu*, baina badakartza *nuzue, nu* soilduak ere. Tartasek Zuberoako sistema eta Lapurdikoa, biak nahaska darabiltza: *zaitut & zutut, gutu*.

5.1.17. Nafarroa Behereko egungo mintzoan bezala, “izan” aditzaren iraganean *nintzan* baliatzen dute idazle baxenabartar zaharrek lehenbiziko pertsonan; Leizarraga lapurtarra da salbuespena: *ninzen & nenzen* dakar itzultzaile honek; Materre batek, esaterako, *ninzen* dakar. Hona idazle gehiagoren erabilera; Etxepare: *ninzan* (138). Tartas: *ninçanian* (67). Bazkazane 1762: *ninçan* (170). Lopez: *ninçan* (151). xix. mendean ere *nintzan* dugu Nafarroa Behereko idazleen artean; Caz SM: *ninzanian* (66). Sal SM: *ninzan* (171). Ez dugu adizki honen adibiderik aurkitu ez Laneufville katiximan ezta Belapeirerenean ere; dena den, Maisterrek *flacu nintçalacoç* (380) dakar eta Zuberoako egungo mintzoan ere *nintzan* baliatzen da (Irizar 2002: 201).

5.1.18. Hirugarren pertsona pluraleko Nork morfema *-te* da beti Nafarroa Behereko idazle zaharren artean. Belapeireren eta Maisterren *die ez* bezala, *dute* darabilte

idazle guztiek, Tartasen *düte* gorabehera. Lopezen *die* tokako 'diate' da, (haiek hura); era neutroan *dute* adizkia ibiltzen du Lopezek itzulpen guztian gaindi.

5.1.19. Zenbait adizki laguntzaile badira idazle baxenabartarretan egitura orokorretik zertxobait urruntzen direnak; Oihenartek *dro* 'dio' (135) darabil, non *-ko* falta baita; iraganean *zeron* 'zion' darabil; badu *darote* 'didate' (354) adizkia ere, eta ez dakigu bertan Lapurdiko eragina ote dagoen. Laneufville katiximan *deron* 'dion' (156) aldaera ageri da, *-ko-* morfemarik gabe. Jakina denez, Nor Nori Nork aditz sailaren Zuberoako egituran hirugarren pertsona datiboan ez dago *-ko-* morfemarik: Belapeirek *derio* 'dio' darabil eta Maisterren lanean *deyot* 'diot' (389) dugu, *r* gabe.

5.1.20. Ematen du **ezan* oinarritik datozen Nor Nork saileko adizkien osagarri pluralean mintzo batzuetan aldaketa gertatu dela eta morfema *-it-* izatetik Nor Nori Nork aditz saileko *-zki-* izatera iragan dela; honela, *ditzagun* izan beharrean, *dezazkigun* > *zazkigun* > *zkigun* erako zerbait genuke eta *itzazu* izan beharrean, *dezazkizu* > *zazkizu* > *zkizu*. Idazle zaharretan, Leizarraga eta Oihenart dira adizki hauek erabiltzen dituztenak; gerora, XIX. mendeko idazkietan badirudi aski hedaturik daudela; Bazkazaneko 1762ko predikuetan ere ageri dira. Aldiz, Etxeparek edo B. Etxauzek ez dakarte honelako adibiderik, ezta 1676ko *Pronus*-ek, Tartasek, Belapeirek edo Maisterrek ere; dakigunez, zubereraz ez da honelako adizkirik baliatzen: Nafarroa Garaia, Lapurdiko ekialdea eta Nafarroa Behereko ibar gehienak dira ezaugarri honen gunea egun. Zuberoako eragina duketen edo izan lezaketen Lopezek eta Laneufvillek ere ez dute era hau baliatzen. Hona adibideak.

Etxepare: *ohora içac* (46), *imprimi eraci diçaçun* (6). Leizarraga: *egotzkik*, *eraunzkik*, *ikhuskik*, *ikhuskizue* vs. *nitza*, *ginza*, *gaitzak*, *gaitzazue*, *ditzat*, *ditzagu*, *dietzok*, *dietzozue*, *nitzan*, *lietzo*, *litzake*, *gaitzak*; aintzat har bedi gertakari hau dagoen beste eskualde batzuetan *banezki* 'banitza' erakoak ere erabili direla. B. Etxauz: *igor itzazu*. Oihenart: *ezartzkik* (226), *egizkik* (477). Tartas: *itzazü*, *itzak* eta subjunktiboko *ditzadan*, *ditzagun*, *detzala*. Belapeire: *içac*, *diçagun*. Maister: *idoki itçaçu ene bihotçaren egongutic ulhuntarçunac oro* (210). Lopez: *Eçartzçu... liliac* (111); *eguin baguinça* (119). Laneufville: *diçagun* (73). Bazkazane (1762): *utx quitçuye* 'utz itzazue' (197), *barur quitçuje* 'barur itzazue' ... *gariçumac eta berce egunac* (228). Donap kat: *itzultzikitzu* (225), *errantzkitzu* (236), baina baita *utz ditzaün* (224) ere. Donam kat: *itzultzikitzu* (252), *ohora zkitzu* (262) vs. *igandiak beira zatzu* 'begira itzazu' (262), *haz ditzaten* (265). Caz JJ: *laxa zkitzie* (121), *mochkik* (128), *ichurzkitzie* (129). Caz SM: *igortzkitzu jende horiek* (44). Sal SM: *ezartzkitzie* (13). Irib SM: *harzkizu* (23), *chuchenzkizii* (24), *utzkizu* (34) & *utzkizii* (51), *sendazkizii* (38).

5.1.21. Aditz sintagman datiboarekiko komunztadurarik ez egitea berria da Lapurdiko idazkietan, ezaugarri hau XIX. mendeko idazkietan ageri da Lapurdin (Sarasola 1991 [1986]: 24). Joera hau idazle baxenabartarretan ageri da lehenik; Etxeparek baliatzen zuen: *Harc orori emanen dic bere merexituya* (244). Idazle baxenabartarrek are lehen pertsonarekin egiten dute komunztadurarik eza eta *eni eman du* bezalakoak baliatu dituzte (Oihartzabal 1992: 243-4). Hona idazleen adibideak; Oihenart: *emaiten duzula zur'edertarzuna // hon eztaritzotzunari* (353); *eztemala eure*

molsa begiratzera, bethi so dagoenari lurrera (268). Tartas: *erregue hari manu edo conseillu hon haur eman cian prophetak* (1996 [1672]: 113). 1676ko Pronus: *parcatcen baitutugu gouri oguen eguiler* (21). Lopez: *Basilac erraiten dici net chuchen, Gincocari eman behar tugula gure devocionen eiteco destinatu edo çatitu tugun demborac* (15-6). Sal SM: *ezik barkhatzen baduzie gizoner, zien kontra egiten dituzten kaltiak* (31). Caz SM: *Hortan igorri zitzin gizonak zoinek mochtu baizuten lephua Juanesi* (44). Irib SM: *bere aingurier manatu du* (25).

5.1.22. Nafarroa Behereko idazleek *ukhan* & *ukhen* aditza lehen idazkietarik baliatu dute, eta Zuberoan eta Erronkarin ere arrunta da beraren erabilera, baina iduri du aditz hau XIX. mendea arte ez dela iritsi Lapurdira. Ezaguna da *ukhan* & *ukhen* aditz nagusia izan daitekeela, baina aditz nagusi iragankor baten ondotik doanean aspektu burutua adierazten du. Hona zenbait idazleren jarduna. Etxepare: *beccatuyez vqheytco vide dudan doluya* (22); *nahi badut vqhenen dut oray ere berriric* (166). Leizarraga: *ecen çazpiéc hura emazte vkan dié* (86); *secretuqui vtzi nahi vkan çuen* (2). B. Etxauz: *arrepoturic ezticit vqvhén*. Oihenartek *ukan* eta *uken* & *ukhen* darabiltza. Tartas: *çure vertutiak uqhenen du bere coroa* (1996 [1672]: 64). Belapeire: *Ama Virginaren ukhen devocione berheci bat*. Maister: *aguerric erran uqhen duçu* (279). Lopez: *Gincoc nahi ukan cicin punitu haren urgulia* (294). Laneufville: *Gincuc nahi uquen ditu benedicatu* (3). Salab SM: *Ez beldurrik ukhan gorphitzak hiltzen, eta arimarik hil ez dezaketenen dako* (57). Caz SM: *fidantza ukhan'azie, ni nuzu, ez lotsa izan* (44). Donam kat: *hil ukhan nahi ziin* (258). Irib SM: *hola nahi ukhan baituzu* (42).

5.1.23. Zehargalderetan atzizki bat eraman ohi du aditzak Ipar Euskal Herriko mintzoetan; Lapurdin -nz zen bukaera lehen idazleen artean, Materreren *ordea ea Sarako euskara denz Euskal-herriko hoberena* edo Axularren *eztakigu emanen zaikunz* perpausek erakusten duten bezala, eta horrelaxe darabilte Pouvreauk edo Ziburuko Etxeberrik ere. Ordea, Nafarroa Behereko idazle zaharrek -ez egiten dute; hona Leizarraga beskoiztarraren adibide batzuk: *eya deus hartan eriden ceçaquenez* (83v); *pensatzen çutela Ioannesez, eya hura liçatenez Christ* (104v); *eta gogoatzen çuten hura Scribéc eta Phari-seuéc eya Sabbathoan senda leçaquenez, accusatione eriden leçatençat haren contra* (111). Oihenartek ere -ez egiten zuen eta baita Lopezek ere; hona itzultzaile honen adibide bat: *O cieç guciec bidian igaraiten ciretenac, beha citeste eta soguicie badenez ppena edo doloreric eniaren pare denic!* (158). Bazkazaneko 1762ko predikuetan ere atzizki hau dator, grafia bateraturik ez badakar ere: *non jbilten diren, cer eguiten duten, sacramenduyetarat hurbiltcen dienes* (171); *heia eguerrietan Jesus aurkhitu duçuienetz* (220).

5.1.24. Galderazko *ot(h)e* partikularen bi erabilerak daude idazle baxenabartarretan euskara zaharrean. Etxepare garaztarrak, Bazkazaneko 1762ko predikuek eta XIX. mendeko Garaziko itzulpenek ohiko hurrenkera ageri dute: cf. lehenaren *amoretan othe date?* (86), predikuetako *seguitcen othe ditugu?* (220) eta Cazenavek egin San Mateoren itzulpeneko *ez othe zaut haizu?* (55). Oihenartek, ordea, egun Zuberoan eta Amikuze alderdi horretan baliatzen den hurrenkera dakar, non “othe” partikula extraposizioan ageri baita: *badaidita othe huts?* (312); *egia d’othe?* (353).

5.1.25. Zuberoako ohitura da moduzko perpausean instrumentala aditz-izenari atxikitzea; gainerako herrialdeetan aditzari eransten zaiona, instrumentala atxikirik duen partizipioa atzizkia da. Belapeireren eta Maisterren adibide banak eta kantuko pasarteak erakutsiko dute zer den adierazi nahi duguna:

G. Certan guciz Apostoliac ohoratu behar dutugu? I. Humilitatereki hen izkiribien irakourtcez, eta Predikier behatcez, çognec hen erranac arguitcen baiterizkié (II 119)

Ardura orhit cite erran çahar hounec, eçtela so eguiteç beguia assetcen, ece-tare beharria entçuteç (4)

Ikus Arranoak bortietan kantuko pasarte hau ere: Hartzen dit ofizioa // Iratiat ülhañ banoa // nula beitüt bizioa oihanetan khantatzekoa // abis hunik emaitetz eta egia erraitetz banoa.

Lopez itzultzaileak ere honelako perpausak darabiltza bere lan luzean:

Erregue ezthonathia colera handitan ikuztez contreka edo harc nahi etcien beçala gauça heldu cela (247)

Hargati, cioçu, arraçoïn ciela Jopec erraitetz eguin diela pacto bat bere be-guieki emastetara behin ere ez penxatceco (358)

Mende bete lehenago Oihenartek bildu atsotizetan ere bada honen isla: *Jokoak, emaztek et'arno onak, dostatzez, galtzen tuzte gizonak (246); Luzatzez geroti gerora egi-tekoak, ardiesten du nehor herioak (247); Laur urte du zuri beti jarrikituz // higatzen naizela (354); Gauaz, epaiskaz zur'etsen sartuz // em'ibiliz, eme hatsartuz // eta hazta-tzez ganbara bitan // iraganik, beldur handitan (342). Tartasek ere badarabil: *Ezta ez iaquitia, doctrina, adquisitçen bonacheran... bona aquisitcen da triuailu handiz, beil-laz, esquier thu eguinez eta gauaz candelaren vrrina bestiac lo dançala hurrupatçez dio poeta batec ederqui (55).**

5.1.26. Gauza ezaguna da *nahibada* partikulak adiera kontzesiboa duela Zube-roan; Erronkarin ere bada ezaugarri hau *naibeda* aldaeran. Gure idazleetan, Tartas, Lopez eta Laneufville katixima dira era hau baliatzen duten bakarrak. Hona bost adibideren sorta:

Tafernariac eta ostatu oroc emayten dianian bere ostatier barur egunian edo bigilian bianda debetuzcorik iatera edo importunatcen baruraren haustera, nahibada berac barur eguin deçan, beçhatu mortal cometitcen du, ceren barur eguin behar dian personari, barurari eman ezten biandarc emaytia, ezpaita permis (Tartas 1996 [1672]: 86).

Haregatic orogatic, zelo eguiaçco bateç hounkiric denac, nahibada dian pasione haboro, hobeki berthutian profeitaturen du, ecieç obra hounetarar hotç denac, nahi bada dian içate ounxa chedatubat (Maister, 80).

...beste Fraideki geikiten cela otoitzçaren eguitera joaiteco, eta nola ororen iratçartzceco carguia cien ezpaitzcen joaiten haren iratçartzcera, berant etçaten, eta çunbait aldiz gabaz geikiten celacotz, otoitu cicin bere Fraide lagun bat iratçarteçan, nahibada etcen ordian orano unxa sendothia anitz flacatu cien sukar batetatic (Lopez, 16-7).

...eta falta suerte hoc, nahibada eztiren mortal, Gingoaganic errecebi leçaketen graciari epainchu handi bat eçarten dicie (Lopez, 45).

G. Cergatic hirour persona hoc eztira Gingo bakoits bat becic? E. Ceren hirour persona hoc, nahibada bata bercianic berechiac diren, ezpaitute natura divino bat bera becic (Laneufville, 25).

5.1.27. Dinamika geografikoan mendealetik ekialdera aldatuz doa euskal lexikoa Ipar Euskal Herrian eta Nafarroa Beherekoa Lapurdiko eta Zuberoako ohituren artean kokaturik dago, gauzak horrenbeste soilteza zilegi bazaigu bederen; idazleen artean nabarmen ageri den gauza da hori. Jarraian Ipar Euskal Herriko “mendebala / erdialdea / ekialdea” edo “mendebala / ekialdea” eskemari jarraitzen dioten hitzak dakartzagu, baina idazleak kronologiaren arabera zerrendatu ditugu, ez eredu geolinguistikoaren arabera: *ahaide / jendaki / askazi; bekoki / kopeta / belar; iguzki / ek(h)i; larumbat & laranbat / irakoitz / neskenegün* litzateke hurrenkera geografikoa, esan hau nabardura anitzez jantzi baliteke ere; dakargun *urtharril / loil* kasuan, ohar bedi “loila” ez dagokiola eskualde bati baizik; ahozko euskararen Bardozen bildu da hitz hori *llolla* aldaeran; mendearen hasieran Trebitsch-ek (Etxebarria 1994: 69) eta bukaeran EHHA-k. Gogoan izan behar da, beraz, batzuen eta besteen arteko desberdintasuna batzuetan kronologiari dagokiola gehiago geografari baino, idazle batzuetarik besteetara hirurehun urte edo gehiago joan baitira.

Etxepare: *ahaidiec* (26) / 1651ko pregariak: *ascasi* (21) & *ahaide* (21, 25) / Tartas: *asquaziac* (99); *ascaciak eta ahaidiac oro* (1996 [1672]: 111) / Pronus 1676: *asquaci* (31) / Maister: *ascaci* (68, 305) / Lopez: *azkaci* (159, 212) / Laneufville: *askazi* / Caz JJ: *jendakia* (118)

Leizarraga: *belar & bekoki* / Harizmendi: *beccoqui* (111) / Oihenart, Belapeire, Lopez, Laneufville, Donap kat: *belar* / Donam kat: *kopetan* (255) / Caz JJ: *kopetetan* (118)

Etxepare, Leizarraga: *iguzki* / Oihenart: *eki* (88) / Tartas: *iguski* / Belapeire, Maister, Lopez: *ek(h)i* / Laneufville: *iguskia* (45) / Irib SM: *iuzkico* (22) / Salab SM: *ekhia* (27) / Garaziko *Canticum trium puerorum*, Bonapartek berak itzulia: *ekhia*

Leizarraga: *laranbate* / 1651ko pregariak: *euiacoitcian* (8) / Oihenart: *larunbatez* (451) / Tartas: *irakoizian* (146) / Belapeire, Oloroeko katixima: *neskenegün* / Laneufville: *iracoitcez* (15) / Irib SM: *ebiacoitz* (42)

Leizarraga: *urtharril* / Oihenart: *loila* (177) / Laneufville: *ourtharilaren* (39) / Géze: *hourtahila*

Oihenartena da *urhentu* ‘bukatu’ (341) eta Lopezek era halaxe dakar bi adibidetan: *meçaren urhentcian erraiten diren hitz horiez* (250); *orai heben urrentcian* (149); hain itzulpen luzean bi aldiz baizik ez erabiltzea susmagarri da, izan ere, nagusiki bestelakoak darabiltza Lopezek: *akabatu* (47, 58, 62, 63, 65, 161, 231, 247, 248, 259, 263), *akabantza* (8, 63, 100), *finitze* (63), *finitu* (65, 245, 257, 375); *fin* hitza ere gogotik darabil.

5.1.28. Arestiko eskema berari jarraikiz honako aldaerak dakartzagu: *afari / auhari & aihari; ahozpez / ahospe / ahospez; bederatzi & bedratzi & bedeatz / bederatzü; begit(h)arte / bert(h)aite / begitharte; biharamun / biharamen; debekatu / debetatu; diru / dihuru / diharü; elk(h)ar / elgar / algar / alkhar; ergel / elger; eskale / eskele; esparanza / esparanza / esparan(t)xa; pikondo / fikotze / p(h)ikotze; garizuma / garizoma / gorozüma; hautsi / hautse; hemen / heben; zein / zoin / zuñ; zeru / zelü; zutik / züti*

Etxepare, Leizarraga, Axular: *afari* / Oihenart: *auhari* (94) / Belapeire, Maister: *aihari* / Lopez: *auharian* (354) / Caz SM: *aufaria* (68) / Caz JJ: *aufari* (135) / Géze: *aihari*

Leizarraga: *ahozpez* / Bazkazane 1762: *ahuspez* (219) / Lopez *ahozpe* (238) / Donap kat: *ahuzpe* (245) / Donam kat: *ahuzpez* (272) & *ahuzpekatuik* (273) / Sal SM: *ahuspez* (10) / Irib SM: *ahuspez* (23), baina Caz SM: *ahuspe* / Gèze: *ahospes*

Leizarraga: *bedratzi* / Oihenart: *bederatzi* / Tartas & Belapeire: *bederatzü* / Lopez: *bederatzi* / Donap kat: *bedeatzi* / Gèze: *bederatzü*

Etxepare: *begitartia* (22) / Leizarraga, Oihenart, Maister: *begitharte* / Lopez: *bertaithia* (44) & *beitarte* (443) / Laneufville: *berthaite* (59) / Caz SM: *beithartia* (27) / Irib SM: *beitartiak* (31); Zuberoan ere *begitharte* baliatzen baita, iduri luke *berthaite* Nafarroa Behereko ekialdekoa izan dela gehiago ekialde guztikoa baino

Leizarraga, Oihenart: *biharamun* / Tartas: *biharamenian* (60) & *biharemanian* (78) / Maister: *bihariümen* (55), *bihariümeniala* (63) / Lopez: *biharamun* (246) / Caz SM: *bihamun* / Irib SM: *bibaamunak* (32) / Gèze: *biharamen*

Leizarraga: *debetatu* & *debetu* / Haranburu, Axular: *debekatu* / Tartas: *debetia* (79) / Belapeire: *debetatü* / Lopez: *debetathietaric* (359) / Laneufville: *devetatiez* (15) / Sal hizt, Irib SM: *debekatu*

Leizarraga, Axular: *diru* / Tartas: *dihariüz* (109) / Belapeire: *dihariü* / Maister: *dihariaren* (220) / Lopez: *dihuru* (279) / Laneufville: *dihouru* (95) / Donam kat: *dihuruik* / Caz JJ: *dihuru* (130) / Caz SM: *dihuruik* (34) / Irib SM: *dihuria* (31) & *diria* (65), *diruik* (38)

Etxeberri Ziburukoa, Axular: *elkhar* / Materre, Leizarraga: *elkar* / Etxepare, 1651ko pregariak, Oihenart, Tartas: *elgar* / Belapeire: nagusiki *algar*, baina bi adibide bakanetan *alkhar* / Maister: *alkhar* & *algar* / Lopez, Bazkazane 1762, Sal hizt, Sal SM, Irib SM, Donib kat, Donam kat: *elgar* / Gèze: *alkhar* & *algar*

Etxeberri Ziburukoa, Axular: *ergel* / Leizarraga: *erguelqueria* / Oihenart: *elgerra* (140), *elgerki* (434); badarabil *ergel* ere / Tartas: *elgerra* (54) / Irib SM: *ergela* (28) / Gèze: *ergel* / Barbier garaztarra: *ergel*

Axular, Materre, Pouvreau: *eskale* / Oihenart: *eskale* / Tartas: *ezqueleric* (113) & *eskale* (76) / Lopez: *eskele* (429) / Sal hizt: *eskale* / Etxahun, Gèze, Archu: *eskele*

Etxepare: *sperança* (18) / Leizarraga: *sperança* / 1651ko pregariak: *esperança* (21) / Oihenart: *esparanza* (266) / Tartas: *esparanzan* (87) / Pronus 1676: *esparancha* (32) / Belapeire: *esparanxa* & *esperanxa* / Maister: *esparantcha* (3) / Lopez: *esperança* (59) & *ezparança* (48, 204) & *ezparaincha* (57) / Donap kat: *espeäntza* / Irib SM: *esperantz* (43)

Leizarraga: *fiko* & *fikotze* / Axular: *fiko* / Oihenart: *piko* (497) & *pikotze* (496) / Tartas: *picotcé* (1996 [1672]: 62) / Sal SM: *phikotzia* (128) / Irib SM: *pikoik* (32) & *picondoa* (62) / Inchauspe: *phikotze*

Etxepare, Etxeberri Ziburukoa, Axular: *garizuma* / 1651ko pregariak: *gariçuman* (26) / Oihenart: *garizuma* / Tartas: *garazüma* & *garezüma* eta *garizüma* / Belapeire: *gorozüma*, cf. Zuberoako *goroxima* & *goroxüma* eta Gèzeren *goroxüma* & *gorozema* / Bazkazane 1762: *garizoma* / Lopez: *gariçuma* / Laneufville: *gariçoma* (103, 106) eta *OEH*-k dakarrenez, baita *gariçuma* ere / Arbelbide: *garizoma*

Etxepare, Leizarraga, Etxeberri Ziburukoa, Axular, Oihenart, Archu, Irib SM, Caz SM, Donam kat: *hautsi* / Tartas, Belapeire, Egiategi, Gèze: *hautse*

Etxepare: *eben* (70), *hebetik* (207), *hebengo* (56) / Leizarraga: *hemen* / B. Etxauz: *heben* / Tartas: *hebetik* (59), *hebe* (1996 [1672]: 33) / Pronus 1676: *hebenco* (23) / Belapeire, Maister: *heben* / Bazkazane 1762: *hemen* (185) / Lopez: *hebentic* (219) / Laneufville: *heben* (70) / Ruthen liburria, Gaaziko heskuaran: *heen*

Etxepare, Leizarraga: *zein* / B. Etxauz: *zoñez* / Oihenart: *zein* / Tartas: *zointan* (115) / Belapeire: *zoin* / Maister: *zuñ* / Lopez, Laneufville: *zoin* / Bazkazane 1762: *çoinés* (179) / Donap kat, Donam kat, Irib SM: *zoin* / Donib kat: *zoin* & *zein*

Etxepare, Leizarraga, 1651ko pregariak: *zeru* / Tartas: *celurat* (1996 [1672]: 80) & *zelüti* (*Onsa*) / Pronus 1676, Belapeire, Maister: *zelü* / Lopez: *celuco* / Donap kat: *zelu* gehiago, baina baita *zerian* (233) ere / Donib kat: *zeria* (170) / Irib SM: *cerutik* (24) & *zeria* (28)

Leizarraga: *zutik* / Oihenart: *xut* (adjektiboa) / Tartas, Belapeire: *züti* / Maister: *xüti* (236, 400) / Lopez: *çuti* (94, 231...) / Caz JJ: *xutik* (116) / Irib SM: *chutik* (30)

Arestian aipatu dugun aldaera sorta horrezaz gainera, adibide bat bada, ñabar-dura geografiko hutsari baino gehiago, XVII. mendeko hirugarren laurdeneko bi idazleri dagokiena, Oihenarten eta Tartasen liburuetan ageri den *orsto* ‘hostoa’ aldaeraz dihardugu. Ez da ageri ez Lapurdin ez Zuberoako gainerako idazleetan ere; Euskal Herriko erdialdeko *ostro* aldaera ere adibide honekin lotu izan da. Hona adibideak. Leizarraga: *hosto* / Oihenart: *orsto* (497) & *orstatu* ‘hostotu’ (306) / Tartas: *huntzors-toz* (89) / Belapeire: *osto* / Lopez: *osto* (280) / Sal hizt: *hosto* / Irib SM: *ostoik* (62).

5.1.29. Mendebaletik ekialderat aldea dagoela eta eskualdeotan hizkuntza-batasunik ez dagoela adizlagunotan ere ezagun du: Euskal Herriko ekialdean *barne* eta *gaiñ* inesiboan baliatzen direnean, ezkerrean duten izena ere inesiboan jokatzten da:

Leizarraga: *vr barnean* / Tartas: *grazian barnen*; *Eliçan barnen* / Pronus 1676: *zortzi egünetan barnen* / Maister: *thempora llaburretan barnen* / Lopez: *haren bihotzçaren barnian*

Tartas: *gorotzaté batetan gaignian hedaturik çagoela* (115); *bere hoiñak elkharretan gainen plegatürrik* (99) / Belapeire: *itçatu baitcien Curutché hartan gagnen* (II, 49), baina badarabil genitiboarekin ere, inesiboan “batetan” espero baikenuke: *Cergatic Jesus hara sarthu cen asto baten gagnen?* (II, 45) / Maister: *çougnec jujatu behar beinai ene gaiça egünetan gagnen* (5); *besteren eguitecouetan gagnen* (100); inesibo singularra dirudi honek ere: *ecetare lurren gagnen guiçonic batere* (61) / Lopez: *egüetan gagnan* (119); *hetan gagnan* (373); *hortan gagnan* (391) / Laneufville: *Jaunaren merechimendu in-finitouen gaignian* (62); *ezpagnaren gagnera* (139) / Irib SM: *asto baten gainian* (61)

Aldiz, *artekan* ‘artean’ Nafarroa Behereko ekialdeko eta Zuberoako aldaera dela dirudi eta ez dugu XVIII. mendea artean aurkitzen:

Leizarraga: *handic ilki arterano* / Tartas: *attentionia orationia accava artino* / Belapeire: *hausteric Bazco çaharra igaran artio* / Lopez: *idoc artekan* (360); *Jaunac ezkia beda artekan* (113) / Egiategi: *zû bil artekan* / Laneufville: *ecesta artecan* (132) / Caz JJ: *ni jin artekan* (112) / Donap kat: *mundia finitu artio*

5.1.30. Atzizkiak ere badira idazle baxenabartarren mintzoari kutsu berezia ematen diotenak. Guk honakoak dakartzagu mintzagai: denborarekin lotura duen *-kal*, bilatze edo harrapatze adieran baliatzen den *-ka*, *-xe* atzizkiaren balioaren gaia eta *-gerren* / *-garren* nahiz *-us* / *-os* atzizkien eremu zatiketa; hona hemen etsenplu batzuk:

Oihenart: *bihotzak zautan-kal ehaiten* (436) / Tartas: *apairu aldikal* (103); *eta hoilla bedera paper zarri coffrekal* (1996 [1672]: 111) / Belapeire: *ourthecal* (I, 26) / Maister: *egun bakhoitçcal arraberritu behar dugu* (46); *ecin bacite mementocal çoure buriaren eçagutcian sar* (48) / Lopez: *egunkal finki goguan hartzia gure bicico azkena dela* (55); *cofessatcen guiren eta communiatcen dugun aldikal* (56); *net necessario duçu nehor pundukal egon dadin haren actuez arima ossoki betha artekan* (137); *bai eta ere hitzkal bere buriaz becoroz eta miserable bat dela erraithia* (276)

Lopez: *arrainka* (355), *atcimanca* (253)

Euskara batuko gehiegizko “-egi” atzizkiaren adierakide da *-xe* egun Nafarroa Behereko ekialdeko eskualde batzuetan, baina ez dirudi erabilera zaharra: gure idazkietako adibideok adiera txikigarria dutela dirudi:

Tartas: *eta gorpitziaren soberaxe edertzen, eta afaitatzen* (94); *eta paseiü handi horiez orbit zite, bidia lüzese bazauzü, pasü orotan nahi ezpazira gel-ditü* (99) / Maister: *eta goure bihotça, hanitch phensamentu souerteç sorthaturic dagouena, arhintuche nahi beicunuke* (23); *orai pheçu, aurkhiche arhin* (236) / Lopez: *icidura joanche citcieçun* (250), *aitcinechian* (232) / Irib SM: *baachera ‘haraxe’* (75), *aitzinachau* (75)

Tartasen adibideetan baliteke gehiegizkotasuna agertzea; lehenean aldaketaren balizko eragilea izan liteke *soberaxe* aldaera, baina hau ez da hipotesia baizik; Tartasen bigarren adibidean ez da aise *lüzese* horren adiera zein den jakitea. Bestalde, idazkietan bada *-egi* atzizkia; Bazkazane 1762: *affeccione handiegui hura* (221); Laneufville: *guiçon eta emasten adisquidetarçun haundieguiac* (94). Zuberoan ere *-egi* atzizkia baliatzen zen, Maisterren lanean bederen: *Nour ere bakian denian, seguregui ičan nahi beita; houra atacarçunen themporan bihotç apalegui, eta loxorregui ediren ičanen da* (161).

Banaketa diatopiko nabarmena erakusten du atzizki ordinalak: ekialdeko *-gerren* vs. gainerako *-garren* gure idazkietan islatzen da. Etxeparek, Leizarragak, B. Etxauzek, Materrek, Axularrek, Tartasek, Laneufville katiximak, xix. mendeko katiximek, Baigorrikoa barne, horiek guztiek *-garren* dakarte, baina Lopezek *-gerren* dakar, 1676ko Zuberoako *Pronus* idazkiak eta Maisterrek bezala, nahiz Belapeire zuberotarrak *-garren* darabilen.

Beste atzizki batek ere ekialdea eta gainerako Ipar Euskal Herria bereizten ditu: maileguz hartua du zubererak *-us* atzizkia *balius*, *delizius*, *glorius*, *malerus*, *serius* edo

urus bezalako adibideetan. Aldiz, *-os* bukaera dute mendebaleragoko idazkiek: Lopezek *balios & balioz, glorios* eta *handios* darabiltza; berebat, *balios* ageri da gainerateko idazle lapurtar eta baxenabartarretan (Agirre 2001: 684-686).

5.1.31. Aditzoin edo aditz-izen batzuk badira —*deithatu*-ren kasuan baita partizipioa ere—, Ipar Euskal Herriaren barrenean eremu handia harrapatzen dutenak: *betha-*, *deitha-*, *erra-* eta *gorda-* aldaerez dihardugu; eskualdeko idazkietan ageri dira, baina ez dira Nafarroa Beherekoak bakarrik, Lapurdin edo Zuberoan ere azaltzen dira.

Euskara zaharrean geografia-hedadura handia zeukan *beta-* aldaerak, Bizkaian (xvi), Nafarroan (xvii.aren hasiera) eta erdiguneko Euskal Herriko xvi edo xvii. mendeko testu batean ageri da: *asientu usoc beta dituen* (Unzueta 1982: 334). Aldiz, *deit(h)a-* Ipar Euskal Herrikoa da; *erratz*e ere iparreko idazleena da, baina *erra ciçan vria* dakar Garibaik atsotizetan (Zubiaur & Arzamendi 1976: 53). Ipar Euskal Herrikoa da *gorda-* nagusiki, baina Landuchiok *gordaitan* eta Amilletak *gordatz*e dakarte; adibide horiezaz landa ez dirudi *gorda-* aldaerak Hego Euskal Herrian agerpen gehiago duenik.

Hona hemen gure eskualdeko egoera idazlerik idazle aurkezturik:

Etxepare: *gogoan vehar handi dicit bethe nuyen adarrez* (164) / Leizarraga: *bethatzen* (67v, 103) / Materre: *betha ezazu* / Axular: *etzaitzela arnoz beta* (303); *betatzeintu* (196) / Oihenart: *urbent-beta* (457) / Belapeire: *bethatze* / Maister: *suç betha citian* (81) & *ahalkeç bethatcen ahal cira* (81) / Lopez: *bethatcen* (413) / Caz SM: *bethatzen* (41); *betha zazie* (62)

Leizarraga: *deitha gaitecen* (422v) / Etxeberri Ziburukoa: *deithatu* / 1651ko pregariak: *deithatu* / Zalgize: *deitha nençan* / Oihenart: *deitatzekoa* (497) / Tartas: *deytatcen* (61) / Belapeire: *deithü*; Zuberoako idazleetan ez dirudi *deit(h)a-* ageri denik, nahiz Zalgizek *deitha nençan* dakarren (Arzamendi & Azkarate 1983: 278) / Lopez: *deitha neçan* (341) / Laneufville: *deitatzcen & deitcen* (69); *deitatic* (42) / Bazkazane 1790: *deithatcen* (110) / Donap kat: *deithatiak* (241) / Sal SM: *deithatu* (11) / Sal hizt: *deithatu*

Etxepare: *erra diro* (140), *erratz*en (153) / Leizarraga: *erratz*en (25v) / Axular: *erratz*en (216, 292) / Oihenart: *erra* (226), *erratzera* (162) / Tartas: *erratz*en (113) / Belapeire: *erratz*e & *erre*, *erreren* / Lopez: *erratz*en (443), *erraçale* (246) / Caz SM: *erratz*en (42) & *erretzeko* (42) / Sal hizt: *erra & erre*

Etxepare: *goardatzeko* (41) vs. *gorde gabe* (240) / Leizarraga: *gordatz*en (186v) vs. *gorde ceçan* (49v) / Oihenart: *gordatz*en (223) / Tartas: *gordatz*en (49) vs. *gorderik* (55, 120) / Belapeire: *gordatz*e vs. *gorde* / Maister: *gordatz*en *baçaye* (121) / Lopez: *gorde dietecu* (275); *ekia gordatz*en *denian* (282) / Caz JJ: *gorde gizatzie* (118) / Caz SM: *ez daitèzu gorde* (24) / Sal hizt: *gorde-tu* / Irib SM: *ez daiteke gorde* (27) / Pouvreauren *gorde* eta Haranbururen *gordatz*e-ren salbuespenaz landa, ez dirudi, oro har, Lapurdin *gorde-* aldaera baliatu denik.

Aldiz, *busta-* ‘busti’ era, aditzoin gisa edo *bustatz*e aditz-izenean, ekialdera, Zuberoara mugaturik dago; dena dela, Leizarragak badu adibide bat eta Ibarrolako Salaberriren Nafarroa Behereko hiztegiak ere *busta & busti* dakartza:

Leizarraga: *busta deçan*, baina “busti” ere badarabil / Materre, Axular, Etxeberri Ziburukoa, Bela, Zalgize, Oihenart, Tartas: *busti* / Maister: *boustacia* (377); Egiategik eta Inchauspek ere badute *bustatzen*, baina Etxahunek eta Archuk *busti* dute; Erronkariko Izaban, *bústatako* ‘bustitzeko’ aldaera bildu zen eta Larrasquetek *busta* & *busti* dakartza bere hiztegian.

5.1.32. Aditz aldaera batzuetan argi ageri da nor diren ekialdeko eragina gehien jasan duten idazleak; Oihenart eta Tartas zuberotarren lanean Nafarroa Beherean baliatzen ez diren adibide nabarmenak ditugu: Oihenartek *abatze* ‘ahantzi’ (388) dakar eta baita Tartasek ere: *eztü ützi abatzera* (52); *bataz orhit bazite, bertzia etzautzü abatzeko* (74).

Zuberoako eran dakar Tartasek *bakhitzak* ‘paga itzak’ (153); zernahi ere den, Laneufville katiximan ere bokal arteko herskari ahoskabea dugu: *pacatzen* (104) & *pacatceco* (156), Belapeirek eta Maisterrek dakarten bezala; aldiz, Lopezek ez dakar *pagatu* (177) baizik.

5.2. Alderdi historikoa eta alderdi dialektala batera

Hurranen ezaugarriak egoera berezi batek biltzen ditu: tasunok egun Euskal Herriko ekialdean baliatzen dira, Zuberoan edo Zaraitzun, baina euskara zahararren tasunak dira hirurak, gordetzaile izan da ekialdea ezaugarri hauekiko. Hona hiru adibide garden:

5.2.1. Euskara zaharrea eta Euskal Herriko ekialdean gorde dira **e-nor*-tik datozkeen izenordain zehaztugabeen jatorrizko aldaerak. Etxeparek *ehorc* (34, 184), *ehon* (28) gisakoak dakartza, baina Leizarraga lapurtarrak *nehorc* darabil; 1651ko pregarietan ere *nehor* (7) ageri da. Oihenartek ere honelakoak darabiltza: *nehor* (157, 234, 247), *nehork* (254), baina badakar *ehula* (313) ere. Tartasek ere *nehork* (55, 114) sailekoak darabiltza. Belapeire zuberotarrak nagusiki *ihor* ibiltzen du, baina “u”-rekin ere badakar: *ihour*. Lehiaren isla dakarte xviii. mende bukaeran Nafarroa Behereko ekialdeko Lopezek eta Laneufvilleren katiximek: *ehor* (22, 25, 30) vs. *nehor* (21), *nehorc* (25, 353) lehenak eta *ehorc* (16, 104, 156) vs. *nehorc* (156) & *neor* (160) Laneufvillek. xix. mendeko Arberoa, Amikuze eta Garazi alderdietako idazkiek ez dakarte “ehor”-en arrastorik ere: Donamartiriko, Donapaleuko eta Donibane-Garaziko kristau ikasbideetan *nehor* ageri da: (253, 262 / 226 / 158). Baigorriko ebanjelioak ere *nehok* dakar: (29, 31).

5.2.2. Aditz berezien artean, “nahi” laguntzaile iragangaitzarekin jokatzeko da Nafarroa Behereko idazle zaharretan eta horrela jokatzeko da egun Zuberoan ere. Dakartzagun adibideak zaharrak ala ekialdeko kutsua duten idazleek dira. Etxepare: *nahi eztenac enganatu* (42); *hura hala nahi valiz* (144); *çuhaur nahi bacirade* (216). Oihenart: *Bata ezpada nahi, ezkitakek guduka ni eta hi* (256). Tartas: *hartçaçu nahi ciren beçambat frutu* (91); *nola nahi zira salba dadin?* (107). Maister: *Nahi bacira debocionian aiticina jouan* (57). Lopez: *nahi cira... altchatu* (111); *joan nahi cira* (265). xix. mendeko adibideak beste era batekoak dira. Donib kat: *Zertako hil nahi ukhan zien khurutizian?* (152). Donam kat: *Zertako hil ukhan nahi ziin khuütizian?* (258). Caz SM: *etzit nahi juan* (57). Irib SM: *hola nahi ukhan baituzu* (42); *etzuten yin nahi izan* (64). Dena den, San Mateoren ebanjelioan eite zaharreko adibide bat dakar Ibarrolako Salaberrik: *nor bait yin nahi bada enekin* (98).

5.2.3. Euskara zaharraren kutsua hartzen du *utzi* aldaera berrituarekin batean Etxeparek *euztaçu* (202) adibidean darabilen “eutzi” aldaera gordetzailagoak; cf. Betolatzaren *echi*. Leizarragak, esaterako, ez darabil *utzi* baizik eta hori bera dakarte B. Etxauzek eta Lopezek. Aldaera zaharra ekialdean gorde da: Belapeirek *eitzi* nahiz *ützi* dakartza kateximan, 1676ko *Pronus*-ek *eitci*, Maisterrek *eitci* (xxj) eta *utciric* (12). Bestalde, Zaraitzu ibarreko kristau ikasbideetan *eutzi* zaharra ageri da; xx. mendean *eutzi* & *utzi* bildu dira herriaren ahotik ibar honetan.

5.3. Iluntasun historiko-dialektala

5.3.1. Egungo Nafarroa Beherean ipar-mendebalean gertatzen da “*aiá*” & “*ejá*” bokal loturak soildu eta arteko “i” hori galtzea: Izturitzeko adibideak dira *ihaurgea* ‘inaurkina’, *anea* ‘anaia’, *emaztegea* edo *gizongea*; are *doa* ‘doia’ ere; ondoko Lapurdin, Hazparnen eta Makean ere badira honelako adibideak, eta Xarles Videgainek Uztaritzen bildu datuetan ere *emaztegea ta gizongea* adibidea ageri da (1991: 1081). Hego Euskal Herrian, bereziki Aezkoan aurkituko ditugu honelako soiltzeak.

Nafarroa Behereko idazki zaharretan ia ez da ageri berrikuntza honen arrastorik; Etxeparek-eta ez dakarte honelako soiltze adibiderik. Dena den, bere lanean *pressunde* (118) mugagabea dakarren Lopezek, *pressunde* (119, 299) aldaera baliatzen du mugaturik jotatzean. Bilakabidearen egungo agerpen geografikoarekin koherentziarik ez duen adibidea da hau; teorian bederen, Landibarreko, Oztibarreko eta Amikuzeko fededunentzat itzuli zuen lana Lopezek, baina bazter horietan egun bederen ez da honelako berrikuntzarik ageri. Bazkazanen agertu 1762ko prediku guztien artean adibide bat baizik ez da azaltzen, eta ez gaude ziur bilakabide honen isla ote den: *bainan eztitugu seguitcen Jeincoaren deac eta comitac* (220); hor “deiak” dagoela dirudi.

5.3.2. Euskal morfologiaren izaerak kasu absolutiboan aldaera berri bat eragin du; irudi luke, *-ari*, *-aren*, *-arentzat*, *-arekin* jokabide errepikatuak analogiaz *-ara* eragin duela absolutiboan, baina ohartzeko da ergatiboan ez dela ***arak* egiten. Euskal dialektoetan Zaraitzu ibarreko mintzoa da berrikuntza hau ageri duen bakarra; 1610erako *peco landara* ‘beheko landa’ edo ‘La landa baja’ dugu ibar horretako Otsabagian (Salaberri Zaratiegi 1996: 224-5); ondoko gizaldietan ere *-ara* baliatu dute absolutibo mugatu singularrean zaraitzuarrek, duela bospasei urte arte. Nafarroa Behereko euskara zaharrean bi adibide ageri dira idatzizkoan; Zaraitzu ondoko Garazi ibarreko Etxepareren lanean *egiara* ‘egia + -a’ (188) eta Oihenarten 166. atsotitzean *oinzolara* ‘oinzola + -a’ (130). Ez dakigu Ipar Euskal Herrian inoiz hedatuago egon zen joera baten arrastoak diren, baina idazkietan segurik ez da adibide gehiago ageri. Hondarreko mendeotan bilakabide honek indar handia izan du Zaraitzun, baina ez dirudi Nafarroa Behereko bi adibideok orduko Ipar Euskal Herriko aldaketa baten hasikinak direnik: honelako berrikuntza batek adibide gehiago utzi beharko zituzkeen idazkietan. Bestalde, Azkuek *Morfología*-n zioenez (661 §), Lapurdiko Mugerren *arrebara* eta *elizara* adibideak baliatzen ziren.

5.3.3. **Ezan* oinarriaren oraineko adizkietan, osagarria hirugarren pertsona singularra delarik, bakarrak dira Etxeparek darabiltzan aldaerok: *daçan* ‘dezan’ (148), *eztaçana* (28), *daçanac* (132), *daçagun* (88), *vadaçagu* ‘badezagu’ (26). Ikus bedi, ordea, beti ez dela horrelako formarik agertzen: bigarren pertsona singularrean *honequila albayteça bethiere conuersa* (46) dakar. Ez dakigu bilakabidea **da-zan* > *dazan* izan ote

den, eta aditzak datiboaren aukera onesten duenez, gero *dezan* gertatu den —baina *diaçan* (16) dakar Etxeparek, ez ***dieçan* edo ***dieçaan*—, ala eragin foniko hutsagatik disimilazioz *dazan* > *dezan* eman duen; zernahi ere den, Etxepareren lanean bai-zik ez dakusagun ezaugarri hau ez da ondoko idazkietan ageri. Joseba Andoni Lakkarrak dioskunez, dialektala ere izan liteke kontua; halaz guztiz ere, *dazan* adizkia ez da Etxeparerena bakarrik, XVI edo XVII. mendekoa eta Euskal Herriko erdiguneko izateko itxura guztia duen *Miserere mei* otoiitzean ere ageri da: *çure justicia en-salça dazam* batetik eta *çeure altura ygo daçagunean* bestetik (Unzueta 1982: 333-4). Geografia-eremu batean baino gehiagotan agertzea *dazan*-en jatorrizkotasunaren alde mintzo dela pentsa liteke; adituentzako moduko gaia da.

Bestelakoak eta arruntagoak dira Nafarroa Behereko gainerako idazleek beren tesuetan baliatu dituztenak. Leizarragak *dezat*, *dezak*, *dezan*, *deza*, *dezagü* & *dezagüe*, *dezazu*, *dezazue*, *dezate*, *eza*, *leza*, *genza*, *ezak*, *beza* erakoak dakartz, baina iraganean, berriz, *zezaten* & *zazaten* darabiltza (Aresti 1972: 190). Belapeire: *deçan*, *decen* ‘deza-ten’, *eçac*... Lopez: *dezagun* (10, 11, 15, 24)... Laneufville: *lagundcen guitu ahal deçagun* (63).

6. Ondorioak

6.1. Hizkuntzaren aldaketez

Nafarroa Behereko idazki zaharrak azterturik, saio honetara ekarri diren ehun eta hirurogeita hamasei ezaugarriak aletu ondotik, ikuspegi orokorra aurkeztu nahi dugu lerrootan. Lehenik aitortu behar da ez dugula zalantzarik garrantzi diakronikoa edo dialektologikoa duen ezaugarri bat baino gehiago atzendu zaigula edo falta dugula; bestalde, izanen da hona aurkeztu den ezaugarri zenbaiten garrantzia edo egokitasuna auzitara ekarriko duenik ere, baina nolana dela ere, jorratu ditugun tasun hauek zertxobait adierazteko aukera ematen digute.

Ohar bat egin nahi dugu ondorioak aurkeztu baino lehen: ezaugarri bat fonologiari ala morfologiari dagokion erabakitzea ez da aise, zeren usu gertatzen baita, eragile fonikoa duen ezaugarri batek gerora analogiaren bidez eragin morfologikoa ere izatea; horregatik, ezaugarri hori sailkatzean ez da erraza arlo fonikoan ala morfosintaktikoan kokatu behar den jakitea. Zehaztasun hau eginik, gatozen datuen emaitza erakustera.

Ugari dira mendeetan gaindi galduz joan diren ezaugarri zaharrak. Aski da René Lafonen tesiari so egitea euskara arkaikotik honat bereziki aditzaren morfologian izan den aldaketaren sakontasunaz ohartzeko; aldaketa, dena den, formetan baino areago, adieretan gertatu dela diosku Leizarragaren aditza aztertu duen Esther Zulaikak (1999: 809).

Guk saio honetara ekarri ditugun ezaugarrien artean, aditzaren morfologia da arlo emankorrena: 64 ezaugarri inguru; hauetarik 16, XVI eta XVII. mendeetan galdu zirenak ditugu. Aldaketa handiagoa jasan du aditzaren morfologiak izenarenak baino: aditzean XVI-XIX gizaldien bitartean 23 ezaugarriren galera zenbatu dugu, baina izenarenean 6 baizik ez. Honek dakarrena, jakina, izenaren morfologiako ezaugarrien iraupena da: saio honetan aztertu ditugun 20 ezaugarri iraunkorretarik izenaren alorreko 8k mendeetan gaindi iraun dute, baina aditzaren morfologian 4k baizik ez.

Ugari dira XVI-XIX. mendeen artean Nafarroa Behereko idazkietan sumatu diren berrikuntzak: hauen artean adierazgarri da, berriztatu diren alderdi fonikoko 14 ezaugarrietarik, XVI. mendean dagoeneko 9 gauzaturik zeudela; Ipar Euskal Herriko eta zehazkiago Nafarroa Behereko euskararen eite fonikoa XVI. menderako aski gorpuzturik zegoen, nahiz gero, XVIII eta XIX. mendeetan ere izan diren berrikuntza foniko batzuk: guk XVIII-XIX-ko 5 bilakabide foniko sistematikoko aztertu ditugu, baina bost berrikuntzok ez dira Nafarroa Beherekoak bakarrik, alderdi zabalagoetan gertatuak baizik. Aldaera berriak ere ugari gauzatu ziren XVIII-XIX. mendeetako idazkiek erakusten dutenez; guk 8 ikusi ditugu; hauetarik gehienak aldaera lexikoak dira, eragile foniko zenbaitek itxuraldatuak: kontsonante soiltzeak eta bokal aldaketa zenbait.

Garai zaharrenean gehienik galdu zena aditzaren morfologiaren ezaugarriak baldin badira edo aditz horiek zituzten adieretan nabardurak gertatu badira, nabarmena da arlo horretan gertatu behar izan dutela berrikuntza gehienak: aztertu ditugun autoreen idazkietan ageri denaren arabera, lau mendeetan gaindi 14 aditz ezaugarritan bederen Nafarroa Behereko euskara berriztatu da. Izenaren morfologia gordetzailerik izan denez, ez da horrenbeste berriztatu, guk 7 tasun berri zenbatu ditugu XVI-XIX gizaldien bitartean, baina berriztapenik eza sintaxian dakusagu nabarmenen: XVI. mendeko 2 berrikuntza baizik ez dugu ekarri gure azterketara, gerokorik ez. Ez dugu adierazi nahi Nafarroa Beherean sintaxian XVI. mendetik honat berrikuntzarik izan ez denik, baina emeki-emeki, ia oharkabean bezala gertatu behar izan dute, guztizko etenik sortu gabe, ezaugarri edo egitura zaharrak guztiz galdu gabe, itxura denez.

Berrikuntzen emana gizaldien arabera neurtuz gero, ematen du XVII. mendea dela umezurtziena: 17 berrikuntza aztertu ditugu XVI.ean, 5 baizik ez XVII.ean, 13 XVIII.ean eta 10 XIX.ean. Ulertzekoa da XVI. mendean ageri direnak ugari izatea, Etxepare, B. Etxauz eta Leizarraga baino lehen ez baitugu Nafarroa Behereko euskara nolakoa zen jakiteko erarik batere; bestalde, XVIII eta XIX. mendeetako emaitzak ere ez dira harridura sortzeko modukoak, baina honek ez du argitzen XVII. gizaldian horren berrikuntza guti zerengatik ageri den. Idazle jantzia izanik, baliteke Oihenartek ahozko bilakabide zenbait idazkietan islatu nahi ez izatea; oroitaraztekoa da, bestalde, Maulen sortua dugula handiki amikuztatu hau, sortzez ez genuela baxenabartarra. Tartas ere idazle berezia dugu; ahozko mintzoa islatzeko beldurrak ez bazerabilen ere, sohütarra zen sortzez eta Lapurdiko euskaratik nahiz Zuberoatik ematen zuen; hartara, Nafarroa Behereko hizkuntza-aldaketak zein izan ziren aztertzeko ez da hau egoerarik erosoena ikertzaile batentzat.

Nafarroa Behereko euskara Lapurdiko eta Zuberoako mintzoren artean kokaturik dago; ulertzekoa denez, baxenabartarren herrialdearen bi saihetsek Lapurdiko eta Zuberoako ezaugarri dialektalekin lotura ageri dute. Nafarroa Beheretik begira eremua ezker eta eskuin amañi bat mendebalera eta ekialdera hedatzen baldin badugu, aztertu diren ezaugarrien artean, izenaren morfologia eta aditzarena dira zatiketa geografiko gehien erakusten dutenak: izenaren morfologian 12 ezaugarri banatzen dute Nafarroa Beherea eta badira 3 posposizio eta 5 atzizki zatiketa diatopikoa ageri dutenak, betiere guk egin dugun azterketa honen arabera; aditzaren morfologian 9 tasunek dakarte aldea eta 7 aditz aldaerak aldakortasun diatopikoa eragiten dute. Aztertu ditugun hitzen artetik, 6k zatitzen dute gardentasunez eremua; zatiketarik handiena, dena den, aldaera lexikoen aldetik etorri da: 19 aldaera zatitzaile berri eman dugu.

Ikuspegi dialektologikoa alderdi fonikora eta sintaktikora ekarriz gero, batasun handixkoa sumatzen da Nafarroa Beherearen barrenean mendealetik ekialderat, baina ezin esan daiteke ñabardurarik egin ezin denik: 5 ezaugarri fonikotan eta 4 sintaktikotan zatiketa ageri da.

Gure lanean badira interpretazio lausoa eta zailxea duten hainbat ezaugarri: tasun batzuen lausotasuna kronologiaren alderdiari dagokio eta beste batzuen, berriz, alderdi dialektalari edo guk horretaz dakigunari bederen. Etorkizuneko azterketek gure saio xume honetan ager daitezkeen ahulgune eta alderdi ilunak argituko dituztela ez dugu zalantzarik batere.

6.2. Mintzoaz eta idazleez

Nabarmena da Nafarroa Behereko mintzamoldeari hizkuntza-aldaketa ugarik eman diotela duen eitea XVI-XIX. mendeen artean eta alderdi horretatik baizik ez bada ere, azterketa honek erakutsi duen emaitzak badu bere balioa.

Nolanahi ere den, beste alderdi batetik ere so egin nahiko genioke gai honi. Gaude, Nafarroa Behereko mintzamoldea garatzeko eta bere eiteaz jabetzeko bidean, Lapurdiko XVII. mendeko literaturaren eraginak eta Zuberoako euskara bereziaren nortasunak halako galga antzeko bat ezarri dutela, ez dutela idazle baxenabartarren eredu gauzatzen utzi. Gure idazkietan baxenabar euskara jatorra XVI. gizaldiko Etxepareren olerkietan, Beltran Etxauzen 1584ko gutunean eta XIX. mendeko Bonaparteren inguruko itzulpenetan kausitu dugu: XVII eta XVIII. mendeetako lanetan hala Lapurdiko nola Zuberoako ezaugarrien itzala sumatzen da. Izatekotan, Le Quien de Laneufville izenekoak argitarazi katixima da XVIII. mendean Nafarroa Behereko kutsu nabarmena duena.

Ororen buruan, ez da atzendu behar Nafarroa Behereko euskara ez dela monolitikoa, ardatz geografikoaren arabera aldatuz doala, herrialdeak ez diola mintzoari batasunik ematen herrialde horrek izen bakarra duelako. Aski da XIX. gizaldiko Baigorriko ebanjelioko mintzoari begiratzea: usu bere bidetik doala ikusi dugu artikulu honetan, Nafarroa Behere gehieneko beste idazkietarik bereizirik; ezaugarri zenbaitetan mendebalera Lapurdiko euskara duela kide oharitu gara, ekialderago dauden ibarretako katiximetarik bestalde dabilela.

Aipa ditzagun orain ñabardura batzuk aztertu ditugun idazkiez edo autoreez:

Etxepareren mintzoa herri mintzoa da dialektoari dagokionez, olerkietan Garaziko erak ageri dira, aski du mintzamolde hori adierazi nahi duena irakurleari zabaltzeko; cf. artikulu hau idatzi ondotik argitara berri den Oihartzabalen ikusmolde iduria (2008: 513).

Leizarraga, berriz, beskoiztarra zen eta Bonaparteren arabera ekialdeko behe-nafarrera da alderdi horretako euskara, baina lapurtera literarioaren sortzailatzat ere jotzen da itzultzaile hau; jakina da Beskoitzen badirela Lapurdi aldera jotzen duten ezaugarri ugari eta bestalde, kalbindarrak ez zuen kutsu dialektal handiko itzulpenik egin, jantzia eta ikuspegi zabalekoa baizik, fonetismo guti onesten zuena. Alderdi horretatik, ezin sar dezakegu haren lana Nafarroa Behereko idazkien artean, hauetarik hurbil egin litezkeen artean baizik.

Beltran Etxauzek anaiari idatzi gutuna ere XVI. mendekoa dugu eta itxura du ahozko mintzotik ez dela urruntzen; ez dakigu, ordea, zehazki zein ibarretako euskara

den, sobera laburra da gutuna ondorio handirik atera ahal izateko, baina darabiltzan hizkuntza-ezaugarriek egun duten hedaduran oinarrituz gero, ez dirudi Nafarroa Behereko mendebalekoa denik.

Oihenart idazlea ez da sortzez baxenabartarra, Maulekoa baizik; ezin pentsa dai-teke bizi zen Amikuze ibarreko euskara zen bezala islatzeko desirarik zuenik: idazle sena zuen, goitik hegan egiten zuen txoria genuen, haren borondatea ez zen testu dialektalak idaztea; ezagutza ere halakoa zuen. Haren lumak ezagun du Lapurdiko literaturatik edanik zegoela: *zor utena* ‘zor hautena’ (477) darabil olerki batean, Nor Nori Nork beharrean, “zor”-ekin Nor Nork aditz saila baliaturik, Baxenabarren entzuten ez dena, baina Lapurdiko itsasaldean baliatzen dena. Oihenartek bildu zituen atsotitzetan alderdi bateko baino gehiagotako euskara dagoke; neurtitzetan, berriz, ez da ahozko eredurik ageri, estilo zaindu, landu, jantzi eta barrokoa baizik, dialektologiaz kezkatzen den ikertzailearen batere gogoko ez dena.

Tartasen mintzoa, berriz, ahozkotik hurbilago dago Oihenartena baino, baina idazle honen lanean bada dialektologo batek arazotzat hartuko lituzkeen alderdi gehiago ere: sortzez sohitarra izanik, idazle hau Arüen egon zen apez. Haren euskarak ezagun du oinarrian Zuberoako mintzoa dagoela, baina aitortzen duen bezala, baliatzen du Nafarroa Beherekoa ere eta uste izatekoa denez, Amikuzekoa. Irakur zezakeen gehiena Lapurdin idatzia baitzen, irakurleari berari aitortzen dio Lapurdiko euskara berarenarekin nahasiko dela *Onsa hilceco bidia* liburuan.

Garaziko Bazkazane herrian agertu diren eta 1762ko data daramaten predikuek badute halako kutsu xumea, landugabea, herri euskararena, eta baliteke predikuetako mintzoaren oinarrian Nafarroa Behereko usadioa egotea ere, baina ez da zaila bertan nahaska Lapurdiko ezaugarri zenbait aurkitzea.

1782koa da Akizeko apezpikutegiaren menpeko nafarrentzat itzuli zen Alphonsa Rodriguez-en *praticaren pparte-a*: Landibarre, Oztibarre eta Amikuze eskualdeetako fededunak zituen helburu. Itzultzailea Ibarreko apez bat izan omen zen, Maurice Harriet-ek liburu horren ale batean idatzirik utzi zuenez. Lopez zuen izena eta sortzez Jutsikoa omen zen. Itzultze lanetan lankide izan omen zuen Marc de Philippes d’Abense zuberotarra, Akizeko bikario nagusia, Onizegainen sortu aitoren semea.

Zorionez itzulpenean herri euskara xumea ageri da, itzultzailea(k) ez d(ir)a ederezale, irakurleak aise ulertzeko moduko euskara funtzionala dakar(te). Liburu honetakoa Amikuzeko euskaratzat hartu izan du ikertzaile batek baino gehiagok: Bonapartek 1869ko *Le verbe basque en tableaux* lanean “le traducteur mixain du Rodriguez” dio (ikus *Opera omnia vasconice* I, 442 or.). Darricarrère-k (1911: 17) ere berdin; Lacombe ere, *incontestablement*, Amikuzeko euskaratzat jo zuen Lopezen itzulpenekoa (1931: 69).

Ondotik Karl Boudak Lopezen laneko adizkiak Amikuzekotzat ikertu zituen eta esan hori oinarritzeko hizkuntza-aldaera batzuk eskaini; ikertzaile honek ikerlanerako duela mende erdi bat baliatu zituen formak egoki dira hein batez (1948: 596), baina gure ustean arazo nagusia ez datza ezaugarri horietan, 1782ko liburuan ageri diren eta Boudak aipatzen ez dituen beste batzuetan baizik, idazkia esku amikuztar batek egin zuelako hipotesia erlatibizatzen duten beste ezaugarri batzuetan. Ez dugu adierazi nahi Boudak testua Amikuzekotzat jo izana hutsegitea izan zenik, darabiltzan argudioetarik batzuk zuzenak dira, baina zinez auzi konplexua da Lopezen euskara nongoa den jakitea. Ondotik Luis Villasantek ere hitz iduriak idatzi zituen eta itzulpena Amikuzeko-

tzat jo zuen (1979: 114). Martin Haase-k (1994: 182, 15. oh.) duela urte multso bat zioenez “Baxenafarroan badugu testu zahar bat (Lopez 1782), Oztibarrekoa”. Jean-Baptiste Orpustanek berriz ere Amikuzekotzat jo du gure idazkia (1998: 232).

Honetaz guztiaz guk ez ditugu gauzak horren garbi ikusten; Boudak salbu, egile horiek ez dute beren iritzia argudior jantzi; azterketa sakontzen hasiz gero, Amikuzeko eta Oztibarreko *egungo* euskara Lopezen *orduko* mintzoarekin alderatzen baldin bada, kontuak ez dira guztiz ateratzen. Lopez & Marc de Philippes d’Abenseren itzulpenean ageri den mintzoa ez dago Jutsiko egungo euskaratik hain urrun, baina aldea dago era batzuetarik besteetara; hain segur, alderdi kronologikoak eragin ahal izan du batetik bestera dakusagun alde hori, *dieitezu / ditakezu* aldean bezala, baina gure ustean bederen, bila daitezke beste ikuspegi batzuk ere.

Itzulpena egiteko Lopez Jutsiko euskarari oinarritu zela egia baldin bada, ulertu beharko genuke, egun dagoen baino Oztibarreko euskara XVIII. mendean Zuberoako euskarari hurbilago zegoela eta ondorioz, geroztik bata bestetik urrunduz joan direla, edo Oztibarreko mintzoa Zuberoakotik urrunduz joan dela, baina ez dugu ikuspegi hori berma lezakeen daturik: Charles Auguste Le Quien de Laneufville Akizeko aphez-pikuak argitarazi 1786ko katiximako datuek ez dute ikuspegi hau batera indartzen. Ez dugu uste, bestalde, Alphonsa Rodriguezen idazkiaren itzulpen luzeak orduko Amikuzeko euskara leial ordezkatzeko duenik ere, baina hau argudiatu behar den zer-bait da, erakutsi behar da Lopezen idazkitik Amikuzeko euskarari aldea dagoela.

Lopezen itzulpenean bada Zuberoako euskaratik anitz alderdi: esaterako, “urhentu”-ren eta “uruntu”-ren adibide bana dator idazkian, bi baizik ez; aldiz, “akabatu” hamaika alditan edo gehiagotan dakar; cf. 5.1.27. §. Zernahi ere den, ez da jokabide batere uniforme hain itzulpen luzean. Marc de Philippes d’Abense Akizeko bikario nagusi zuberotarrek lagundu ote zuen ala eskua sartu ote zuen itzulpenean? Beharbada testua zuberotarrek ere ulertzeko modukoa izan ledin nahi izan zuelako-edo? Hipotesi hau, Lafittek ere aipatu zuena, etorkizuneko gure beste ikerlan baterako utziko dugu oraingoz.

Lopezen mintzoa eta bereziki alderdi lexikoa aztertzeke, zuberotar idazleengana jo genezake: Martin Maisterren *Imitacionia* 1757koa da, liburu bata eta bestea ez daude kronologikoki hain urrun. Lopezen alderdi lexikoaren sorta eder bat argitaratu zuen Andrés de Lizarza kaputxinoak 1967an; hautu bat egin zuen, aipu lexikoak eskaini zituen, osotasuneko lanik egin gabe. Bestalde, Piarres Lafittek 1982an Lopezen itzulpeneko hitz batzuk aipatu zituen (441), liburuan ageri ez diren ale batzuk aurkeztu zituen: *erpil* ‘ahula’, *gozaita* ‘aitabitxi, aita pontekoa’ eta *goxama* ‘amabitxi, ama pontekoa’ Lopezen liburuan baleude bezala aipatu zituen, baina liburuan ez da hone-lakorik ageri eta Andrés de Lizarzak ere ez dakartza hitzok eratu zuen sortan; aldiz, le Quien de Laneufvillek eginarazi katiximak badakartza *guazaita* eta *guazama*.

Itxuraz bederen, Charles Auguste Le Quien de Laneufville Akizeko jaun aphez-piku osoki ilustre eta ohoragarriaren manuz arrainprimatu zen 1786ko katiximan ez dago Lopezen bezainbat eragin kanpotar, egun bederen Zuberoan baliatzen diren ezaugarrien horrenbesteko islarik. Bestalde, ahozko mintzoa da katiximak dakarrena; Lopezena baino baxenabartarrago deritzogu guk Le Quien de Laneufvillek argitarazi itzulpenean datorren mintzoari. *Orotariko Euskal Hiztegia*-k, esaterako, Amikuzeko euskaratzat dakar katixima honetakoa.

Garaziko Bazkazane herrian agertu den eta 1790eko data daraman lege idazkia ere herri euskararen adierazpena da, baina dakarren mintzoa landurik dago, itzuli

zuenak senez eman zuen idazkia, ez nolana. Ez dakigu Garaziko euskara ote den bertakoa, baina izan liteke.

Bonaparteren garaiko kristau-ikasbide eta gainerako itzulpenak dialektalak dira, XIX. mendearen bigarren erdiko Nafarroa Behereko eskualde batzuetako mintzoa islatzen dute: Arberoa, Amikuze eta Garazi eskualdeetakoak dira hiru, Cazenavek itzuliak. Itzultzaile honek berak *Gaaziko heskuaran* emana da Jondoni Juane *apostoliain apokalipsa* eta eskualde bereko mintzoa dakar *San Mathiwin* ebanjelioak ere; eza gutzen dugun San Mateoren beste ebanjelioa, 1856koa, Ibarrolako Salaberrik itzuli zuena, ezaugarri batzuetan Lapurdiko euskarak ederturik edo kutsaturik dagoela iruditatu zaigu guri eta iritzi berekoa zen Georges Lacombe ere: zioenez, Garaziko, Baigorriko eta Lapurdiko mintzoetarik zeukan itzulpen honek (1947: 290).

Baigorriko San Mateoren aldakia, Iribarnegaraik itzuli zuena, ikusi dugu ezaugarri batzuetan Nafarroa Behereko gainerako katiximetarik bereiz doala eta mendebalera Lapurdirat inguratzen dela, Baigorriko ahozko egungo mintzoak ere egiten duen bezala, arrazoi geografikoak eta sozio-historikoak direla bide; cf. Camino (2004: 455-460 eta 478-483).

Ez dugu Bonaparteren aldiaren ondoko idazle baxenabartarren lana aztertuko; esaterako, liburu luzeen egile Jan Piarre Arbelbide kalonjea (1841-1905), Zaroko seme zen, baina haren euskararen ere ezagun du Lapurdiko euskararen itzala. Eta gauzak ez dira anitz aldatu XX. mendean ere; esate batera, Amikuze eskualdeko adineko euskaldun xumeek, elizan aste oroz Lapurdiko euskararen moldeak entzuten dituztenek, hura ederresten dute gehienik, hura zaie euskararik egokiena, Hazparne alderdi horretakoa edo Lapurdi barrenekoagoa, ez dute tradizio baxenabartar sendo bat ezagutu, ikasi edo estimatu, liburuetako euskara Lapurdin sortzen eta idazten da, horrela ohitu dira eta horrela onesten dute; ez da atzendu behar, bestalde, Amikuzera predikatzaera Hazparneko misionestek jo ohi zutela eta honek ere eragina utzi dukeela.

Esanak esan, badirudi ez dela izan Nafarroa Behereko euskal idazki dialektal sendoak garatzeko giro berezirik, XVII eta XVIII. mendeetan bereziki. Bonaparte printzeak arrazoi zuen baxenabar euskara liburutik gabeko mintzotzat hartzen zuenean.

Bibliografia

- Agirre, P., 1996, *Athanase Belapeire: Catechima laburra (1696). Autorearen garaia, nor-tasuna eta idazlanak. Grafiak eta fonologia. Edizio kritikoa eta hiztegia*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea.
- , 1998a, «Pronus singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Evangelium populo legendus», *ASJU* 32/1, 1-46.
- , 1998b, «Belapeirez», *ASJU* 32/2, 313-364.
- , 2001, «Belapeireren grafiak», *ASJU* 35/1, 299-361.
- , 2001b, «*Catechima laburra*, zubereraren ezaugarri fonologikoen lekukoa», *ASJU* 35/2, 653-787.
- Akesolo, L., 1982, «Aditz-izena Lopez idazlearen liburuan», *Euskera* 27/2, 443-446.
- Aldai, G., 1998, «A propósito del aoristo vasco», *FLV* 79, 377-386.
- Altuna, P., 1981, «Ziburuko Etxeberriren aditza dela eta», in *Euskalarien nazioarteko jardunaldiak*, Iker 1, Euskaltzaindia, Bilbo, 323-329.
- , 1983, «Leizarragaren zenbait izen sintagma», *Euskera* 28/2, 463-473.

- , 1992, «Zenbait puntutxo Leizarragaren hizkeraz», *Euskera* 37/3, 1217-1223.
- Argañaratz, G., 1972, «Flexiones verbales empleadas por Leizarraga de Briscous, en sus traducciones vascas de 1571», *FLV* 11, 157-194.
- , 1973, «Léxico empleado por Leizarraga de Briscous», *FLV* 13, 61-128.
- Argañaratz, P., 1978 [1665], *Devoten breviarioa*, Hordago, Donostia.
- Arzamendi, J. & M. Azkarate, 1983, «Léxico de los refranes de B. de Zalgiz», *ASJU* 17, 265-327.
- Axular, 1954 [1643], *Gero*, M. Lekuonaren edizioa, Itxaropena, Zarautz.
- Azkue, R. M., 1969, *Morfología vasca*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.
- Bonaparte, L.-L., 1991, *Opera omnia vasconice*, 4 liburuki, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Bouda, K., 1948, «Les formes respectueuses du verbe mixain», *Eusko Jakintza* 2, 595-615.
- Camino, I., 2004, «Nafarroa Behereko euskara», *FLV* 97, 445-486.
- Charles Auguste Le Quien de Laneufville argitarazle, 1786, *Catichima edo fediareen eta guiristino-eguien explicacione laburra*, René Leclercq, Akize. [Lacombe biblioteka, Olosa Dorra sorrerakundea, CD-0037, Euskaltzaindia, Azkue biblioteka]
- Daranatz, J.-B., 1908, «Un vétérinaire basque du xviie siècle. Mongongo Dassança Chimista», *RIEV* 2, 585-600.
- Darricarrère, J. B., 1911, «Le livre basque intitulé: *Onsa hilceco bidia* «Le moyen de bien mourir», *RIEV* 5, 14-46.
- Duhau, H., 1993, *Hasian hasi. Beskoitzeko euskara*, Alinea, Donibane-Lohizune.
- Epelde, I., 2003, *Larresoroko euskara*, UPV/EHUko doktoretza tesi argitaragabea, Gasteiz.
- Etxamendi, E., 1975, *Azken elurra*, Cordeliers, Baiona.
- Etxarren, J.-B., 1976, «Euskal literatura Baxenafarren», *Euskera* 21, 259-265.
- , 1976, «Litterature bas-navarraise», *Euskera* 21, 265-269.
- Etxebarria, J. M., 1994, «Las grabaciones de Viena en euskera. Bajo navarro occidental y bajo navarro oriental», *Mundaiz* 47, 45-75.
- Etxeberri [Ziburukoa], J., 1981 [1669], *Manval devotioenezcoa, edo ezperen oren oro escvetan errabillitçeco liburutchoa. Escarazco versutan eguiña, eta guztia bi partetan berecia*, P. Altunaren edizioa, Mensajero, Bilbo.
- Etxepare, B., 1980 [1545], *Linguae vasconum primitiae*, P. Altunaren edizioa, Mensajero, Bilbo.
- Euskaltzaindia, 1999, *Euskal gramatika. Lehen urratsak-V (mendeko perpauak - 1)*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Gasteluçar, B., 1983 [1686], *Eguiac catolicac salvamendu eternalaren eguiteco necesario direnac*, L. Akesoloren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Gèze, L., 1979 [1873], *Éléments de grammaire basque*, Hordago, Donostia.
- Gómez, R., 1991, «Erronkarierazko katixima argitaragabe bat: edizioa eta azterketa», in Lakarra (arg.), 375-426.
- Haase, M., 1994, «Amikuzera», in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua*. Donostia, 1991ko irailak 2-6, *ASJU*-ren gehigarriak 28, Donostia, 173-187.
- Harizmendi, C., 1978 [1658], *Ama Birjinaren ofizioa*, Hordago, Donostia.
- Inchauspe, E., 1979 [1858], *Le verbe basque*, Hordago, Donostia.
- Irigoyen, A., 1985, «Euskarazko izen-sintagma mugatzailerik gabekoez», *Euskera* 30/1, 129-39.
- Irizar, P., 2002, *Morfología del verbo auxiliar suletino*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Kerejeta, M. J., 1991, «Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610», in Lakarra (arg.), 161-183.

- Kintana, X., 1971, «Posesiboak idazle zaharretan», *FLV* 7, 75-80.
- Lacombe, G., 1931, «Le traducteur de Rodriguez et son dialect», *Gure Herria* 11, 68-69.
- , 1931, «De nouveau sur Liçarrague et ses collaborateurs», *RIEV* 22, 363-366.
- , 1947, «Les traductions basques de St. Mathieu (de 1856 à 1869)», *Eusko Jakintza* 1, 289-94.
- Lafitte, P., 1972, *Poèmes basques de Salvat Monho (1749-1821). Présentés, transcrits, traduits et annotés par Pierre Lafitte*, Ikas, Baiona.
- , 1982, «Alfonsa Rodriguez Jesusen Konpañako aitaren *Giristiño perfejzoniaren praktikaren parte bat heuskarala itzulia, heuskara bezik eztakitenendako*», *Euskera* 27/2, 437-442.
- Lafon, R., 1949, «Notes sur la langue des Proverbes d'Oihenart», *Homenaje a D. Julio de Urquijo I*, Donostia, 433-445.
- , 1951, «La langue de Bernard Dechepare», *BAP* 7, 309-338.
- , 1955, «Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart», *BAP* 11, 125-173.
- , 1955, «Le verbe dans la *Doctrina Cristiana* de Betolaza (1596)», *BAP* 11, 311-316.
- , 1978, «Remarques sur la langue d'Etchaoun (1786-1862)», in *Euskal Herria (1789-1850)*, 277-282.
- , 1980 [1943], *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Elkar, Donostia & Baiona.
- , 1999, *Vasconiana*, Iker 11, J. Haritschelhar eta P. Charritton (prest.), Euskaltzaindia, Bilbo.
- Lakarra, J. A., 1986, «Bizkaiera Zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20/3, 639-682.
- (arg.), 1991, *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- , 1997, *Refranes y sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 2006, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 561-621.
- & J. I. Hualde (arg.), 2006, *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask (ASJU 40)*.
- Leizarraga, I., 1979 [1571], *Iesus Christ gure Iavnaren Testamentv Berria, Kalendrerera eta ABC, edo Christinoen Instructionea*, Hordago, Donostia.
- Lizarza, A. de, 1967, «Apuntes léxicos de la traducción bajo-navarra de Alfonso Rodríguez (1782)», *ASJU* 1, 98-162.
- Lopez & Marc de Philippes d'Abense, 1782, *Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitareen Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat Heuzcarala itçulia Heuzcara becik eztakitenendaco*, Antonio Aubanel, Avignon. [Euskaltzaindia, Azkue biblioteka, CD-0127 eta 0128]
- Maister, M., 1757, *Jesu-Kristen imitacionia Çuberouaco uscarala, herri beraurtaco apheç bateç, bere Jaun apheçcupiaren baimentouareki utçulia*, Dugué & Desbaratz, Pabe. [Lacombe biblioteka, Olosa Dorrea sorrerakundea, CD-0677, Euskaltzaindia, Azkue biblioteka]
- Materre, E., 1623, *Dotrina kristiana, bigarren inpresioean*, Bordele. www.armiarma.com.
- Mitxelena, K., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madril.
- , 1977 [1961], *Fonética Histórica Vasca*, *ASJU*-ren gehigarriak 4, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- Mounole, C., 2006, «Quelques remarques à propos de l'histoire des périphrases basques», in Lakarra & Hualde (arg.), 723-738.
- Mujika, J. A., 1980, «Zenbait kompletiboren azterketa J. Leizarragan», *Euskera* 25/2, 597-629.

- , 2002, *Euskal ortografiaren hastapenak Iparraldeko literaturan*, EHU, Bilbo.
- Oihartzabal, B., 1990, *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne*, *ASJU*-ren Gehigarriak 16, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- , 1992, «Elizanburu kondatzailearen euskara», *Euskera* 37/1, 231-245.
- , 1996, «Hitz eratorriak Materreren *Katixima Christiana* delakoan (1617)», *Lapurdum* 1, 37-71.
- , 1997, «Hiru aditz aurrizki zahar 16. mendeko testuetan», *Lapurdum* 2, 45-62.
- , 2001, «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz (xvii-xviii. mendeak), *Litterae Vasconicae. Euskeraren iker atalak* 8, 9-46.
- , 2008, «Ohar bat literatura historiografiaz: B. Echepare Erdi-Aroko autore?», in *Jean Haritschelhar-i omenaldia*, *Iker* 21, Euskaltzaindia, Bilbo, 491-521.
- Oihenart, A., 2003, *Euskal atsoitzak eta neurtitzak*, *Iker* 15, P. Altuna eta J. A. Mujikaren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Oregi, J., 1974, «Leizarragaren aditza dala ta», *Euskera* 19, 233-239.
- Orpustan, J.-B., 1991, «Un texte basque inédit contre la Constitution civile du clergé et le serment de fidélité «à la nation, à la loi et au roi» (décret du 26 novembre 1790)», *Bulletin du Musée Basque* 132, 105-128.
- , 1993, *Oihenarten hiztegia*, Izpegi, Baigorri.
- , 1998, «Sur la littérature de langue basque au xviiie siècle», *Lapurdum* 3, 229-239.
- , 2005, «Sermons basques du xviiie siècle en Pays de Cize. Euskal-pheredikuak Garazin xviii-garren mendean (Archives de la maison Iriberria de Bascassan)», *Lapurdum* 10, 169-232.
- Oxobi [Jules Moulier], 1992, *Alegiak eta poemak*, A. Beolaren edizioa, Susa, Donostia.
- Pagola, R. M., E. Alkiza, A. Beola, I. Iribar & J. J. Iribar, 1994, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. *Lapurtera* I eta II, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , I. Iribar & J. J. Iribar, 1997a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. *Erronkariera*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , — & —, 1997b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. *Zaraitzera*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , — & —, 1999a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. *Ekialdeko Behe-nafarrera* I eta II, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , — & —, 1999b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. *Mendebaldeko Behe-nafarrera*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- Peillen, Tx., 1983, «Belako zaldunaren zuberotar hiztegia, xviii. mendean», *FLV* 41-2, 127-146.
- , 1988, *Zuberoako itzal-argiak (eüskarazko jakilegoak)*. *Lehen aldia: xv., xvi., xvii. mente zaharrak*, Elkar, Donostia & Baiona.
- , 2001, *Agur Zuberoa*, Biba Xiberual elkarte, Urretxu-Zumarraga.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (xvii-xix)*. *Bilakaera baten urratsak*, Kutxa Fundazioa, Donostia.
- Pouvreau, S., 1979 [1660], *Iesusen imitacionea*, Hordago, Donostia.
- Rebuschi, G., 1988, «Notes sur les pronoms dits “intensifs” du basque», *ASJU* 22/3, 827-844.
- , 1989, «L’opposition entre les génitifs réfléchis et non-réfléchis du basque, et la variation dialectale», *FLV* 54, 161-181.
- , 1996, «À propos du système pronominal dans *Guero* de P. de Axular (1643)», *Lapurdum* 1, 73-85.

- , 1997, «Remarques sur le pronom *haina*», *Lapurdum* 2, 63-81.
- Rijk, R. P. G. de, 1980, «Erlatiboak idazle zaharengan», *Euskera* 25/2, 525-536.
- Rohlf, G., 1988 [1938], «Sobre el aragonés», *Archivo de Filología Aragonesa* 40, 171-181.
- Salaberri Ibarrolakoa, 1856a, *San Mathiuren ebanyelioa*, Lamaignère, Baiona. Ikus orain in L. L. Bonaparte, *Opera Omnia Vasconice* III, 1991, Euskaltzaindia, Bilbo, 331-420.
- , 1856b, *Vocabulaire de mots basques bas-navarrais traduits en langue française*, Lamaignère, Baiona.
- Salaberri Zarategi, P., 1996, «Toponimia eta dialektologiaren arteko harremanen inguruan: Artaxonako jabego genitiboaz eta bestez», *FLV* 72, 223-234.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17, 69-212.
- , 1991 [1986], «Elissamburu», in *Jean Baptiste Elissamburu. Piarres Adame*, Elkar, Donostia, 21-28.
- Tartas, I., 1975 [1666], *Ontsa hiltzeko bidea*, A. Eguzkitzaren edizioa, Jakin, Arantzazu-Oñati.
- , 1987 [1666], *Ontsa hilceco bidia-ren bi lehen kapituluak. Hurbil saio gisa*, P. Altunaren edizioa, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , 1996 [1672], *Arima penitentaren occupatione devotac*, P. Altunaren edizioa, Mensajero, Bilbo.
- Tovar, A., E. Otte & K. Mitxelena, 1981, «Nuevo y más extenso texto arcaico vasco: de una carta del primer obispo de Mexico, Fray Juan de Zumarraga», *Euskera* 26/1, 5-14.
- Unzueta, A., 1982, «Nuevos datos sobre el reformador de ermitaños y poeta vasco Juan de Undiano», *FLV* 39, 329-337.
- Urgell, B., 2001, «Sarrera», in Fr. Pedro Antonio Añibarro, *Guero guero*, edizio kritikoa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 921-948.
- Urkizu, P., 1999, «Monjongo Dassançaren *Laborarien abissua* (1692) eta honen bi aldaera ezezagun: Jean Pierre Chabalgoityk idatzia (xviii. m.) eta Bertrand Goyenetcheren *Marchalaren liburria* (1831). Aurkezpena, edizioa, oharrak eta hiztegia», *ASJU* 33/1, 239-304.
- Videgain, X., 1983, «Alokutiboa Lopez-engan (1782)», in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*. Iker 2, Euskaltzaindia, Bilbo, 625-646.
- , 1991, «Lexiaren inguruan Euskal Herriko atlas linguistikoaren inkestagintzan», in Lakarra (arg.), 1059-1092.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*, 2. argit., Aranzazu, Burgos.
- , 1982, «Lopez idazlearen omenez», *Euskera* 27/2, 433-435.
- Vinson, J., 1983 [1891], *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, ASJU-ren gehigarriak 9, Gipuzkoako Aldundia, Donostia.
- Zuazo, K., 1998, *Frai Juan Zumarraga eta euskara*, Durangoko Arte eta Historia Museoa, Durango.
- Zubiaur, J. R. & J. Arzamendi, 1976, «El léxico vasco de los refranes de Garibai», *ASJU* 10, 47-144.
- Zulaika, E., 1999, *Ioanes Leizarragaren aditza*, Deustuko Unibertsitatea, Donostia.